

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 44 (17373)

2007 чылдың
апрель 10,
вторник

Номерни парлагже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00
Садар өртээ 4 рубль.

**ТР-ниң Улус Хуралының Төлөөлекчилер болгаш
Хоойлужудулга палаталарының кады хуралы**

ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИН ШОЛБАН КАРА-ОЛГА ТЫВЫСКАН

Россия Федерациязының Президентизи В.В.Путинниң саналдаанынга дүүштүр Тыва Республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизи — ТР-ниң Чазак Даргазының бүрүн эргелерин Шолбан Кара-оолга тыпсырынга тураскааткан ТР-ниң Улус Хуралының Төлөөлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының кады хуралы 2007 чылдың апрель 6-да Кызылга, Улусчу чогаадылга бажыңыга болуп эрткенин дыңнаткан болгай бис. Үе-шак орайтааны-биле ук хуралдың отчедун солунга шуптузун парлаар аргагыс чок болган. Ынчангаш ийи палатаның кады хуралындан материалды бердивис.

ТР-ниң Улус Хуралының ийи палатазының депутаттары РФ-тиң Президентизи В.В.Путинниң саналын бир эп-сеткилдиг деткээш, ТР-ниң Чазак Даргазының албан-дужаалыга Шолбан Валерьевич Кара-оолду бадылаан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.В.Кара-оол сөс алгаш, чүве чугаалаан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бедик албан-дужаалыга соңгуп, улуг идегелди көргүскени дээш өөрүп четтиргенин ол илереткен. Ону амыдыралга бүүредире-биле Тываның хөй национал чонунга шынчы бараан болурун, кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын камгалаарын, республиканың социал-экономиказын хөг-

жүдөр, чурттакчы чонунуң амыдыралын экижидер дээш бүгү күжүн, билиин үндүрүп тургаш, шудургу ажылдаарын хүлээнген.

Дарга моон соңгаар кылып чорудар ажылының программазынга доктааган. Республиканың көдээ ажыл-агыйын хөгжүдеринче бир дугаарында кол кичээнгеи салырын чугаалаан. Курагино-Кызыл аразының демир-орук тудуунуң төлевилелин амыдыралга боттандыраар дээш сагышты салыр, чүге дээрге ол тудуг ажыл-лалга кирерге республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге улуг рольду ойнаарын айткан.

Тыва Республиканың Чазаа республиканың мурнунда салдыг сорулгаларны чогулгалыг

шиитпирлээри-биле чаа аргаларны ажылдаарын ол депутаттарга дыңнаткан.

Сибирь федералдыг округта РФ-тиң Президентизиниң Бүрүн эргелиг төлээзи А.В.Квашнин индирге үнүп келгеш, ТР-ниң Чазак Даргазының бүрүн эргелерин тывысканы-биле Ш.В.Кара-оолга изиг байырыны чедиргеш, бо бедик албан-дужаалга республиканың хөгжүлдези дээш, чурттакчы чонунуң амыдыралын экижидер дээш үре-түннелдиг ажылдаарын ол күзээ.

РФ-тиң Президентизи В.В.Путинниң ТР-ниң Чазааның Даргазының албан-дужаалыга Ш.В.Кара-оолду кандидатуразын саналдаанын чаңгыс эп-сеткилдиг деткээни дээш ТР-ниң Улус Хуралының ийи палатазының депутаттарына четтиргенин ол илереткен. ТР-ниң Улус Хуралының ийи палатазы ажылдап эгелээн, олар республиканың мурнунда салдыг сорулгаларны чедишкенинги шитпирлээр дээрзинге быжыг бүүрелин А.В.Квашнин илереткен.

(Уланчызы 2-ги арында).

Парлалга конференциясы

Ш.КАРА-ООЛ:

«ЧАЗАКТЫ БО НЕДЕЛЯНЫҢ ТӨНЧҮЗҮНДЕ ТУРГУЗУПТАР БИС»

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.В. Кара-оол апрель 9-та республиканың массалыг информация чепсектериниң төлээлери-биле парлаалга конференциязын Чазак Бажыңының хуралдаар залына эрттирген. Парлалга конференциязынга Чазак Даргазыдан аңгыда, ооң ам дээрзинде дузалакчылары (Чазак Даргазының чугаалааны-биле) А.П. Дамба-Хуурак, В.А. Кочергин киришкеннер.

Парлалга конференциязының эгезинде Шолбан Валерьевич Чазак Аппарадының хуралының узамдыкканы-биле орайтап эгелеп турары дээш буруузун билингеш, кирилде кезек кылдыр чоокку келер үеде — неделяның план-сорулгаларын чугаалаан. Чаа Дарга ажылдап эгелээш, хөй-ле ажылдардан, албан-дужаалдардан хостаашкыннар чорудар деп билип, чугаалап турар улус бар болза,

чок, ындыг чүве болбас дээрзин ол медеглээн. Эрге-чагырганың үзүктелишкенин болдурбас база Чазактың эрги ажылдакчыларынга даянып ажылдаарын хандыраары — кол үндезин болур. А чаа арга-хевирлер, чаа негелделерге таарышпас албан-дужаалдыг кижилер, албан-дужаалдарындан чаа Чазак Даргазы келгени-биле дужер апаар. А кадрлар айтырыын шитпирлээрин болгаш шилирин

хоойлу езугаар база консультациялар кылып тургаш чорудар апаарын ол чугаалаан. Чогум-на бо, кадрлар талазы-биле эде тургузар болгаш чаартыр ажылдарга А.Дамба-Хуурак биле В.Кочергин киржилгелиг болурун ол журналистерге дыңнаткан. Ынчангаш бо неделяның төнчүзүндө олар үжелээн чаа Чазактың структуразын болгаш консультациялар түңнелдери-биле чамдык албан-дужаалдарга ажылдаар кижилерниң даңзызын ажылдап кылгаш Чазак хуралында бадыладыры-биле кирер, ооң иштинде Хоойлужудулга Палатазынче база.

(Уланчызы 2-ги арында).

ХҮННҮҢ ДУРТУ ЧҮС ЧЫЛ АЖЫГ:

медээлер булуңу

«БАРЫКСАНЧЫГ БАЖЫҢ-АЛААК»

Апрель 7-де Чөөн-Хемчик кожуннуң Бажың-Алаак сумунуң Ырлаар Маадыр-оол аттыг көдээ Культура бажыңыга Тываның композиторларының чаа ырларының «Барыксанчыг Бажың-Алаак» деп мөөрейи болуп эрткен. Ону ТР-ниң Культура болгаш сүлдө-сүзүк яамызы болгаш Бажың-Алаак суму чагыргазы база Тываның композиторларының Чогаадыкчы эвилели организастап эрттирген.

Бо мөөрейниң кол сорулгазы — ыры-хөгжүм чогаадыр болгаш ырлаар салым-чаяанныг аныктарны илередип тып, оларны деткип, өөредип, арга-сүме кадары. Мөөрейниң киржикчилери ийи ырыны кириер ужурулуг: бирээзи Бажың-Алаак дугайында, а ийи дугаары — Чөөн-Хемчик дугайында.

Танды, Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, Кызыл кожуннардан хөгжүм чогаалчылары ук мөөрейге кээп киришкен.

Тываның Композиторларының чогаадыкчы эвилелиниң баштаар чериниң харысалгалыг секретары Мерген-оол Ховалыгович Нурзат даргалаан жюриниң шитпирлээни-биле мөөрейниң тилекчилерин тодараткан. Дээди шаңнал Гран-прини хоочун хөгжүм башкызы, композитор Василий Алексеевич Иргитке тывыскан. ТР-ниң Культура яамызының шаңналы — баянны тилекчиге тывыскан. Чоокта чаа март айда Василий Алексеевич юбилейин эрттирген, ынчангаш суурнуң школа, уруглар сады, суму чагыргазындан база суй-белектерни юбилярга сөңнээн.

Чаа ырлар мөөрейниң 1-ги черин Кызыл кожундан композитор Владимир Бүрбүевич Серен алган. Ооң шаңналы улуг, өңнүг телевизор. 2-ги черин Кызыл хоорайдан композитор Кертик-оол Максимович Данзын ээлээн, шаңналы — хөгжүмнүг төп, а 3-кү черде Кызыл хоорайдан — Анатолий Мижит-Доржуевич Монгуш (амгы шагның электри-биле чем быжыраар херексели).

Мындыг мөөрейни Бажың-

Алаак суурга беш чыл болгаш-ла эрттирип турар кылдыр доктааткан. Мөөрейниң дугайында долузу-биле дараазында «Шынга» үнер.

САЛГАЛДАРЫ УЛАМЧЫЛАП ТУРАР

Делегейге ат-сураа билдингир апарган чаңгыс чер-чурттууvus, Күрүмениң Репин аттыг шаңналының эдилекчизи, дашчонукчузу мастер Байыр Сарыгович Байындының оглунуң оглу, Тываның болгаш Россияның алдарлыг чурукчузу Эрес Байырович Байындының оглу Сайын-Маадыр Байынды Москвага болуп эрткен «Россияның аныяк чурукчулары» мөөрейге киришкеш келген.

Ук мөөрейни Россияның Чурукчулар эвилели организастаан. Аңаа чурттуң 83 регионнарындан аныяк талантылар бодунуң ажылдарын кириштирген. Тыва Республиканы төлээлеп аңаа Москваның Строганов аттыг уран чүүл-үлетпүр университетин дооскан аныяк чурукчу бодунуң «Кырган дайынчы» деп чонар-даштан чазаан ажылын делгээн. Шыңгыры негелделиг жюриниң шиткени-биле бүгү киржикчилерниң аразындан 20 эң эки ажылдарны шаңалче кирирген. Ол чурукчуларын аразындан Сайын-Белек Байындыга «Творчество и вдохновение» деп медаль болгаш акша шаңналын тывыскан.

Эрткен пятницада Тываның Чурукчулар бажыңыга Сайын-Белек Байындыга ук шаңналды Тываның Чурукчулар эвилелиниң даргазы Радомир Уржук, Чурукчулар бажыңының директору Алла Кудоярова олар байырлыг байдалга тывыскан. Уран чүүл шинчилекчизи Александр Хертек, сурагылыг чурукчу Алексей Кагай-оол, Эрес Байынды олар аныяк коллегазының ажылынга бедик үнелелди берип, моон соңгаар-даа чедишкениннерни күзеп, байыр чедирген.

Мастер өгбевис Б.С.Байындының салгалдары ооң эгелеп каан ажыл-херээн уламчылап турарының бадыткалы бо ышкажыл.

Светлана БАЛЧЫР.

Тыва Республиканың Чазаандан төлээ — Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кижигүнүн томуйлаарыга чөпшээрел бээриниң дугайында

Тыва Республиканың Улус Хуралының Төлөөлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының кады хуралының доктаалы

2000 чылдың август 5-те «Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелин тургузарының чурумунуң дугайында» № 113 Федералдыг хоойлунуң 5 чүүлүнге, Улус Хуралдың палаталарының кады хуралының Регламентизиниң 12 чүүлүнге болгаш бадылаашкынның түннелдеринге үндэзилеп, Тыва Республиканың Улус Хуралының доктаадыры болза:

Сергей Викторович Пугачевту Тыва Республиканың Чазаандан төлээ — Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кижигүнүгө томуйлаарыга чөпшээрелди бээр

Бо доктаал ону хүлээп алган хүнүнден эгелеп күштүг болур

Тыва Республиканың
Улус Хуралының Төлөөлекчилер палатазының
Даргазы Х. МОНГУШ.

Тыва Республиканың
Улус Хуралының Хоойлужудулга палатазының
Даргазы В. ОЮН.

Кызыл хоорай
2007 чылдың апрель 6 № 44/5

ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИН ШОЛБАН КАРА-ООЛГА ТЫВЫСКАН

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Президентинин төлээзи Шериг-оол Дизижикович Ооржак кончук нарын болгаш берге чылдарда республиканы билдилег удуртуп келгеш, ооң социал экономиказын хөгжүдөр херекке улуг үлүү киригенине бедик үнелелди берген. Ооң ачы-хавыязын бедик биле үнелел көргөш, ону Чазак шаңналынга киригенин чыылганнарга дыңнаткан. Шериг-оол Дизижиковичинин арга-дуржулганы улуг, ажилдаар арга-шинээ ам-даа бар, ынчанга ажил-чорудулганы республикага уламчылаарын ол чугаалаан.

Ш.Д.Ооржакка сөстү берген. ТР-ниң Чазак Даргазынга сонгукан Ш.В.Кара-оолга изиг байыры чедиргеш, ооң берге болгаш харысалгалыг ажил-чорудулганынга чедикшинерни күзээ. Шолбан Валерьевич парламентте болгаш күүсекчи эрге-чагырга органынга ажилдап чораан арга-дуржулганы бар, республиканың дээди эрге-дужаалдыг кижизинин албан-хүлээлгезин чедикшинерни күүседип шыдаарынга бүзүрелин ол илереткен. ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Даргазынга Василий Оюнуң сонгуканы-биле байыры Ш.Д.Ооржак чедиргеш, үре-түнелдиг ажилдаарын аңа күзээ. В.М.Оюн күүсекчи эрге-чагырга органының өстүрүп, кижизиткен кадры, ооң арга-дуржулганы улуг, моон соң-

гаар бо албан-дужаалга чедикшинерниң ажилдаарының бүгү аргаларын барын айтыпкан.

Тываның чону мерген угааны, ажил-ишчи, ак сеткилдиг, ооң ачызында националдар болгаш шажыннар аразында чөпшээржилгени чедип алган, чурттуң амыдыралынга таварышкан нарын бергелерни бир демниг шыдажып эрткеш, социал экономиканы хөгжүдеринге, чоннуң амыдыралын экижидеринге улуг үлүү киригенин ол демдеглээш, оларга өөрүп четтиргенин илереткен. Бир демниг чедикшинерни ажил-чорудулга дээш тус чер бот-башкарылга, ажил-агыг органнарының удурткучуларынга, тус черлерниң база ТР-ниң Улуг Хуралының ийи палатазының депутаттарынга, ТР-ниң Чазак кежигүннеринге өөрүп четтиргенин ол чугаалаан. РФ-тиң президентилери Б.Н.Ельцинге, В.В.Путинге, РФ-тиң Чазанга, РФ-тиң Федералдыг Хуралынга, Сибирь федералдыг округка, ында РФ-тиң Президентизинин Бүрүн эргелиг төлээзи А.В.Квашинге Тыва Республиканың социал экономиказын хөгжүдөр дээш хүн бүрү сагышты салып, ТР-ниң Чазаның болгаш чурттакчы чонунуң делеглеринге, хереглелдеринге кезээде дыңнангыр болуп, ону хандыар хемчеглерни ап келгенине сеткилин ханызындан четтиргенин Шериг-оол Дизижикович илереткен. РФ-тиң Онза байдалдар

яамызының сайыды, Россияның Маадыры, армия генералы Сергей Күжүгетович Шойгуга өөрүп четтиргенин эң-не чылыг сөстөрүн ол чугаалааш, бүгү-ле айтырыларны шиитпирлээринге улуг дузазын, деткимчезин көргүзүп келгенин демдеглээ. Ол ышкаш журналистерге өөрүп четтиргенин Ш.Д.Ооржак илереткен.

Күрүнениң бурунгаар хөгжүлдези болгаш чоннуң эрге-ажы дээш бир демниг үре-түнелдиг кады ажилдап чорааннарынга Шериг-оол Дизижикович өөрүп четтиргенин илереткеш, оларга чедикшинерни, быжыг кадыкшылды, өөрүшкүнү күзээ.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.В.Кара-оолга байыры чедиргеш, ооң республиканың социал экономиказын хөгжүдөр дээш үре-түнелдиг ажилдаарын ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Х.Д.Монгуш күзээ. Хөй чылдарда Ш.Д.Ооржак Тыва Республиканы удуртуп келгеш, улуг ажил-херектерни кылганын ол айтып, ооң төлөптиг ажил-чорудулганы Тываның чаа төөгүзүнге бижиттинерин чугаалаан.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаты К.А.Бичелдей ТР-ниң Чазак Даргазынга Ш.В.Кара-оолдуң сонгуканы дээш байыры чедиргеш, ооң чонунга төлөптиг бараан болурун йөрээген.

Тыва Республиканың Улуг

Хуралының ийи палатазының кады хуралынга «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Дээди чөвүлелиниң даргазының бирээзи, РФ-тиң Онза байдалдар яамызының сайыды, Россияның Маадыры С.К.Шойгу чүве чугаалаан. Россия Федерациязының экономиказы быжыгып, чурт хөгжүп эгелээнин, каш чылдар мурнунда чуртка инвестиция программазы, национал төлевилелдер дугайында айтырылдар турбаан, олар амгы үеде амыдыралда чедикшинерни ботанып турарындан социал-экономика бурунгаар хөгжүлдени алганын айтыпкан. Ш.Д.Ооржак Тыва Республиканы 15 чылдың дургузунда удуртуп келгеш, ажыктыг биче звес ажил-херекти кылганын ол демдеглээ.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары чартык чыл хире ажилдап келгенин шүгүмчүлээш, мынчага чедир республиканың 2007 чылдың бюджетти бадылаттынмаанын айтыпкан. Ам Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазы ажилдап эгелээ, ол четпестерин дүрген чайлаткаш, республиканың сайзыралы дээш үре-түнелдиг ажилдаар дээрзинге бүзүрелин илереткен. Сонгукчулар сонгуп каан болганда, депутат албан-хүлээлгезин ак сеткилдиг күүседирин сайып эң кол айтырыг деп санаан. Моон сонгаар депутаттарны чуртунуң, чонунуң херээ дээш чаңгыс демниг, эп-найыралдыг ажилдаарыне ол кыйгырган.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.В.Кара-оол Россия Федерациязының Конституциязын

база Тыва Республиканың Конституциязын, федералдыг хоойлуларны болгаш Тыва Республиканың хоойлуларын сагыыр, Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бедик хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседир дугайында байырлыг даңгыракты хуралга берген.

Тыва Республиканың Чазандан төлээ—Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүн томуйлаарынга чөпшээрел бээр дугайында айтырыгны ТР-ниң Улуг Хуралының ийи палатазының кады хуралынга чугаалашкан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.В.Кара-оол сөс алгаш, Тыва Республиканың Чазандан төлээ—РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүнге Сергей Викторович Пугачевту томуйлаарынга чөпшээрелди бээрин дилээш, ооң ажил-чорудулганын допчузу-биле таныштырган.

С.В.Пугачев Тываның Чазаның төлээзи болуп, Федерация Чөвүлелинде кылып турар ажилын депутаттарга чугаалап берген. Курагино—Кызыл аразының деморук тудуунуң төлевилелин Чазак комиссиязының чүүлдүгүнүп көргени эң-не кол ажылы дээрзин ол айтыпкан.

С.В.Пугачевту Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүнге томуйлаарынга чөпшээрелди бээр дугайында доктаалды хурал хүлээп алган.

Бистиң корр.

Ш.КАРА-ООЛ:

«ЧАЗАКТЫ БО НЕДЕЛЯНЫҢ ТӨНЧҮЗҮНДЕ ТУРГУЗУПТАР БИС»

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Чазак Даргазының бирги үндүрер Чарлы агроулетпур комплекзин хөгжүдөр хемаарылгалыг болурун Шолбан Валерьевич медеглээ. Ук айтырыгны ол чурттуң Президентизи Владимир Путин-биле сайгарып чугаалашканын дыңнаткан. Көдээ ажил-агыг, чеже-даа ол-ла дораан түнелдери көстү бээр адыр звес-даа болза, Тываның кол даяныр күчүлүг адыры көдээ ажил-агыг болур. Тывада албан-езуунуң сан-медээлери-биле алырга, эң-не хөй ажил чоктар бистин республикада болуп турарын ол чугаалаан – ажилдап болур шинектиг улустуң 30 хуузу ажил чок. Оон аңгыда албан-езуунуң сан-медээлери херек кырында байдал-биле дүүшпес болурун онзаалаан.

Тывага деморук тударының талазы-биле чугаалап тура, ук айтырыгже херек кырында байдалы-биле көөрүн ол чугулага

алган. Деморук тудуу Тываны экономиктиг кризистен уштур талазы-биле кончук чугула төлевилел дээрзинге чөпшээрешпишаан, ооң-биле кады ооң болдунгу дег ажыктыг талаларын өөренип көөрүн ол чугаалаан.

Мырыңай-ла Президент Администрациязының кабинетинге ооң дугайында бижээн чамдык хопмеге чүүлдерниң дугайында база ол журналистерге дыңнаткан. «Деморук тудуунга удур киж», азы «Чазак Баштыңы апаргаш, Тываны Красноярск крайга кадар киж» дээн чижектиг аңа хемаарыштыр үнген медээлер талазы-биле тайылбыр кылган.

Бюджет айтырыын чугаалап тура, Шолбан Валерьевич ук айтырыгны кончук кызы, дыгыш хуусаада шалыпкыны-биле сайгарып көөрүн дыңнаткан. Оон аңгыда республикада саң-хөө байдалын ханызы-биле, боттуу-биле билип алырда, бүгү яамы-

ларның, ведомстволарның, ооң иштинде Чазактың бухгалтерияларын Саналга палатазының, саң-хөө контроль албанының, Россияның Саналга палатазының киржилгези-биле хынап, анализтеп көөрүнүң талазы-биле даалга бергенин чугаалаан. Ону хынааның соонда, республиканың бөгүнгү нити байдалын анализтеп көөрүңге улуг ужур-дузалыг болурун Шолбан Валерьевич медеглээ. Оон аңгыда чаа Чазактың талазындан өскерлишикинер, чаа хөделишикинер манап турар чурттакчы чонга дыңнадырывыс болза, ийе, бис чаа езу-биле, чаа арга-хевирлер-биле ажилдаар бис деп, Чазак Даргазы чугаалаан.

Журналистерниң салган айтырылларынга Чазак Даргазы Шолбан Валерьевич чедикшир харыыларны берген.

Бистиң корр.

В.Балчый-оолдуң тырттырган чуруктары.

Кичээнге хереглечиниң эргелери

ЧЕТПЕСТЕРНИ БИЛДИЛИГ ЧАЙЛАДЫП ӨӨРЕНИР

Апрель 6-да Хереглечилерниң эргелерин болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаар талазы-биле Федералдыг албаның Тыва Республикада эргелелинге садыглар удурткучуларынга, менеджерлерге, хууда сайгарлыкчыларга амыдырал хереглелиниң нарын техниктиг барааннарын садып турар үеде хереглечилерниң эргелерин камгалаар талазы-биле хоойлужудулга айтырылларынга хемаарыштыр өөренилтиг семинар болган.

Семинарга найысылалда рыноктарда ажилдап турар хууда сайгарлыкчылар, техниктиг барааннар садып турар «Чаян», «Цифроград», «Би-лайн», «Синтез-сервис», «Сфера», «Техномир», «Эльдорадо» болгаш өске-даа садыгларның төлээлери киришкен. Ук эргелелде хереглечилерниң эргелерин камгалаар талазы-биле хайгаарал болгаш контроль килдизиниң специалистери Анна Монгушовна Кенин-Лопсан, Светлана Өктек-ооловна Монгуш болгаш өске-даа ажилдакчылар нарын техниктиг барааннарны садарының чурумунга, негелделеринге тайылбырларны кылып тура, хереглечилерниң эргелеринге хемаарыштыр эрткен чылда хажыдышыкыннарга, хереглечилерниң билдиришикинеринге даанып, садыг ажилыга ол четпестерни чайладырының аргаларында доктаган.

Эрткен чылгы түнелдер-биле алырга, эргелел нитизи-биле хереглечилерниң 281 бижимел хомудалдарын сайгарып көргөн, оларның чартындан хөй садыг-лаашкынга онаашкан. Ооң иштинде шынары багай нарын техниктиг барааннар садып алгаш, бо байдалды садыгылар-биле эп-чөптүг шиитпирлеп ап шыдавайн барганының соонда хомудал билдиришикинер кирип турарларның саны көвүдөп турар. Ылаңгыя сөөлгү үеде эң нептереңгей ба-

раан — соттук телефоннары садарынын, ол бараанны садып алган соонда ооң кандыг-бир четпес чүүлү илереттингенде хереглечиниң негелдезин садыгчы хоойлу езуугаар канчаар хандырып болурун тодаргайлап чугаалашкан. Оон аңгыда тускай мергежилдиг бо специалистер талазы-биле консультацияларны хереглечилерге-даа, хууда сайгарлыкчыларга, садыглар төлээлери-даа доктаамал кылып турарын айтыпкан.

Садыглар, ооң удурткучулары бараанын хөйү-биле садып тарадып тургаш, орулганын көвүдөдир, садып алыкчыларны — хереглечилерни хаара тудар сорулгалыг ажилдап турар болганда, олар хереглечилер-биле ажил-чорудулганын бедик деңгелге тудар дээш шынарлыг барааннар садарында аңгыда, саттыгын бараанга кажан четпестер илереттингенде, ону билдилег чайладып өөренир ужурлуг. Маңаа садып алыкчы азы хереглечки бодунуң талазындан эргелерин билери, камгалап шыдаары база кол черни ээлээр. Хереглечки биле садыгының аразында хемаарылгаларны чүгле хоойлу-дүрүм, ылаңгыя «Хереглечилерниң эргелерин камгалаарының дугайында» Федералдыг хоойлу таварыштыр өйлээр болганда, ону кайы-даа тала кичээнге ийи угаап билген турары чугула.

Чойганмаа САТ.

Неделясында үнөр «Коммерсантъ ВЛАСТЬ» деп солун 12 дугаарына мындыг айтырыг салып, шинчилел кылган: «Омак-сөөк ылгааш, Силерни кыдыглап турган бе?» Харыыларны номчуңар.

Александр Черногоров, Ставрополь крайның губернатору. Кубань казаан ынчап шенеп көрүннер че харыни! Казактар өске сөөк кижилерни эки көрүп чораан, «опчоктанмас-ла» болза. Эң чараш кижилер хайнактар болдур ийин. Шаандан бээр түрк кысты чаалап алгаш, кадай кылып аарлар, он шаа уругдарыгылыг болур.

Юрий Кобаладзе, компания директору. Меңээ дегбээннер, а мээң чуртташтарымы каяа-даа ол-бо дээрлер. Россия чүү-бир политика ужу хамык грузиннерни дора көрдүрери чараш звес-тир.

Эдуард Балтин, адмирал, Совет Эвилелиниң Маадыры. Украинага мени москаль дээрлер турду. Культура-кижизидилге айтырыгларын дөмей көөр аңгы-аңгы националыг кижилер эп-чөптүг. Рамзан Кадыровтун Москвада чеченнер-биле ужуражылгазын сонуургап чедеримге, чеченнеп чугаалажыр болдулар. Ынчаарга ам чүге Москвага чыгылып, журналистер чалааннарыл ынчаш?

Светлана Хоркина, делегей болгаш Олимпий оюннарының чемпиону. Ийе, бир катап Египетке. Ынчан Иракка дайын эгелеп турган. Эжим-биле самолеттан озалдап каарывыска, дараазында рейске безин билеттер сатпадылар, орустар дээш.

Ваха Агаев, «Юнефтепродукт» компанияның директорлар чөв улелиниң даргазы. Чеченнерни үргүлчү кыдыгаарлар. Социализм үезинде Чечен-Ингушетияга чечен кижжи СЭКП райкомунун бирги секретары, КАК, ИХЯ даргазы болбас. 1986 чылда КРЭ-ниң аппарадының удуртукчузунга аймак-сөөк ужу томуйлатпадым. Россияга национал айтырыгы кончуг оваарымча-хумагалыг көөр херек, ынак херээжен кижиден артык чымчак эргеледир болза эки.

Александр Брокерт, Тыва Чазактың даргазының бирги оралакчызы. Немец-даа болзумза, ындыг таварылга болбаан.

Ада-ием кур черлер шингээтчи дээш Тывага Ульяновскиден келген чүве, ол черге Сталин мөчээн соонда безин үш чыл дургузунда комендатурага демдегледип ап турган. А тыва студентилер кыдыглашкын деп чүвени эки билир – Москвага оларга дузалажып-даа турдум. Улуг хоорайларда черле ындыг-дыр.

Франц Клинецевич, «Чаңгыс демниг Россия» фракциязының даргазының оралакчызы. Бульбаш деп шолалаар турдулар. А мен: украиннер дээрге черлик-сирээн белоруслар-дыр дээр мен. Азы: белорустар дээрге шынар демдектиг орустар-дыр. Националыг чоргаараар мен, жид – еврей дээрге хомуданчыг. 80 чылдарның национал политиказынга таарзынар мен, ынчан чаңгыс аай совет улус дээрге хей чугаа звес.

Андрей Илиопуло, «Экономика» корпорацияның президентизи. Чиктиг аттыг, грек дөстүг-даа болзумза, мени сөглөвээннер. Россия шагдан бээр хөй националдыг. Шаандагы эп-чөптүг политиканы дээээр херек.

Роксана Бабаян, ыраажы. Баштайгы башкым чүглө «чаңгыс» салыр, кылыктангаш, дневнигми ора-чара соп каар. Сээң националыг-биле школаже ис баспа дээң. Сөөлүндө эстрадага сээң даштыкы хевриң таарымча чок деп турдулар.

Авдей Тер-Оганьян, чурукчу, 1999 чылда даштыкыже чоруй барган. Россияга чурттап тургаш, мени кыдыглап турганын эскербедим. Шагдалар мени «кара» дээр. Берлинде чурттап чор мен, дыл дээш мени ындыг-мындыг дивестер, Россияга болза орус дыл билбеске чурттаары берге.

Каромати Шарипов, «Таджиктер» улусчу лиганың президентизи. Ынчанмай канчаар. Шагдалар бо-ла меңээ шорлур. Оларның аразында 15 хуузу скинхедтерниң талалакчылары дээр-дир. Ынчанганда омак-сөөк ылгааны-биле холбаалыг кем-херектер ажыттынмас болбайн.

Виктор Шендерович, чогаалчы. Бо талазы-биле планымы Эвилел үезинде-ле күүсөдипкен мен. Жид деп турганнар. Ону сактыры меңээ берге. Ам үе өске, «кыдыгда» кавказчылар апарды. Национал политика бисте бар: Зеленоградка 30 скинхедтер азиаттарны эттеп турда, хамык шагдаа Нижнийге уруглар байырлалын «Чөпшээрешпестер марыжындан» камгалап турда.

Роман Худяков, Приднестровьениң РЛДП даргазы. Молдавтап чугаалавас болуңза, дайын үезинде аш-чем садып алыры нарын турду. «Орус хаваннар» дээрлер. Россия Молдавдан кызыл-арага сөөртүрүн хорааш, газ өртөөн улгаттырыпкан соонда, орустарны харын чүгээр көөр апардылар.

Михаил Жванецкий, сатирик чогаалчы. Үргүлчү ындыг. Халап-тыр ол. Сценаже үнүп келгеш, 5-10 минута иштинде национал моондакты артаар апаар, ооң соонда-ла көрүкчүлөр тооп көрүп эгелээр. Чазактың политиказында ыит чок чөпшээрешпилге хөөнү илереп турары коргунчуг. Хөме буруу шавар чүве чок.

Мирослав Мельник, «МБ Финанс» компанияның директорлар чөв улелиниң даргазы. Чок, чаңгыс-даа таварылга болбаан. Ынчалжак политикавыс-биле кижилерни ылгап турар-дыр бис. АКШ-та, Европада болза чүглө хамык чүвези аайлашпаан улус национал бот-тускайлан болуулу дээр. Национал демдек барымдаалап, административтиг черлер тургузарын соксадыр херек.

Евгений Бернштам, «Хоум Кредит энд Финанс банкының» президентизи. Бо байдалды кыдыглаан дивес болза эки. 1984 чылда Москвага эртем-шинчилел институтунга ажылдап кирип турдум, директор адың, нация өскертп алзыңза але деп туржук, а боду Валдай бедигээжинден звес, Голан бедиктен кижжи чүве ийик. Аймак-сөөк ылгаары чүгээртээн, сөөк-язы азы раса талазы-биле Европада кежээлеп бар чор.

Владимир Слуцкер, Федерация чөв улелиниң кежигүну. Совет үеде таваржып чордум. Ам ындыг звес.

Юрий Фалейчик, Иркутск

областың хоойлужудулга хуралының депутады. Тунгуссуг шырайлыг-даа болзумза, ажырбаан мен. Ханым каш янзы холушкак, кавказ, цыган, венгр, харын-даа еврей улус аразынга боттуң кижизи мен. Сибирьге сээң караан кандыызы – бүлдегери-даа, астынчагы-даа хамаанчок.

Андрей Трушкин, уруглар чогаалчызы. Молдавияга, Казахстанга, Литвага ажылдап чорумда кыдыглавастар, чүглө арай озалааш тударлар чорду. Славян шырайым бүзүрел чок турган боор. Чүү деп кайгаар бис, Пушкинни безин элдептеп турдулар чоп.

Тимур Акулов, Татарстаның президентизиниң делегей айтырыгыларының талазы-биле чөв улелчизи. Ийе, ындыг чүве турган, ССРЭ үезинде. Шеригге татар эшитп апаргаш, бодувус дыйлывыска чугаалажырывыска, сержант алгырган чүве: «Эй, чуркалар, мен билген турар ужуруг мен, орустап чугаалажыңар!»

Карен Шахназаров, режиссер, «Мосфильм» директору. Кудумчуга ийи-бир катап славян дүрзү чок дээң хевирлиг сөстери дыңнаан мен. Россия ышкаш хөй националдыг күрүнеде ук айтырыгы үргүлчү сайгарып турар яамы чүге чогул?

Любомир Тянь, Күрдума депутады («Чаңгыс демниг Россия»). Чугаажок, ылаңгыс чажымда. Нижний Новгородта 26 чыл чурттап чор мен. 10 чыл дургузунда кыдат деп келдилер, а мен көрей-дир мен. Хаагылыг хоорай турган болгай. Хөй-ниити мени билзин, хүндүткелдик кижжи болурун күзей берген мен.

Зиновий Коган, Еврей шажын общиналарының конгрессиниң даргазы. Турган-турган. Бир катап оглум-биле «Жидтер өлзүн» деп бижип каан херим чаны-биле эртрип чыдырывыста, ол бир-ле чүве биле тыртып кааш, менче бир янзы көргөш, мынча дээң ийик: «Ачай, а мен москвачы мен!»

Мамма Мамаев, Күрдума депутады («Чаңгыс демниг Россия»). Ам ындыг звес. Путин «чүглө сөөлгү мугулайлар националын көрүп ылгаар» дээң соонда, байдал чүгээртээн. 10 чыл бурунгаар Москваның төвүнге шагдалар мени асфальт кырынга моңнары-биле чыттырып кагды, шынзылгам безин уштуп көргүзүп чадап чыттым.

ОЮН-БАШТАК КӨРГҮЗҮГЛЕР

Апрель 1-де В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрынга Тыва Республиканың алдарлыг артизи Владимир Монгалбин аттыг оюн-баштак көргүзүглөр мөөрейи болуп эрткен.

Аңаа театрының улуг-бичи артистери киришкен. Номинациялар аайы-биле шаңналдарны артистерге тывыскан. Гогольдун «Өлүг сүнезиннер» деп чогаалындан үзүндүнү ойнааш, ТР-ниң алдарлыг артистери Виктор Наксыл биле Надежда Наксыл «Эң-не тускай болгаш чигирзиг, чаагай көргүзүг» дээш деп шаңналды алган. В.Наксыл «Үш-Белдир» курортунче, а Н.Наксыл Москва баар путевкалар-биле шаңнаткан. «Эң эки херээжен роль» деп номинацияга Олимпиада Кара-Сал тиилээн, а «Эң эки эр рольга» — Откун Достай, «Тиилелгеже чүткүл» дээш Серпаа Монгуш болгаш өскелер-даа бедик утка-шынарлыг, оюн-баштак көргүзүглери дээш мактал-шаңналдарга төлептиг болган.

Светлана БАЛЧЫР.

Чагаалар аразындан СТАНОКТУ КӨРГЕН БОЛЗА...

Бир-ле ажылды кылырда ажылгай бээр станоктуң тургузуг-хевирин, ылаңгыс мал дүгү дыдар станок-барабанның хевирин малчынар херегеп турар апарганын амыдыралдан эскердим. Мону бодааш, хевис аргыры фабриканың дүк дыдар станогунун хевир-дүрзүзүн барып көрүп алар дээрвиске, ол фабрика буурап дүшкен деп чугаа дыңналып тур. Фабрика буурап дүшкен чүве болза, ооң дериг-херексели амдызында хевээр тур-ла ыйнаан. Ынчангаш ооң тургузуг-хевирин көрүп, сонуургалтар кылдыр бистерге, кырганнарга, чөпшээрээн болза...

Бо дугайында айтырыгы кымга, каяа тургузары биске билдинмес, ынчангаш, солунуус дамчыштыр мону кажан, кайы хүнде, канчаар кирип, көрүп болурун ук черни харыылап турар албан чери, азы даргазы бистерге дыңнадыптарга, ынчан бис экскурсия кылып, барып көргөн болзувуса.

Көдээ ишчилер дүк дыдарының талазы-биле бистен консультация айтырып ап чедип көздүр, оларга деткимче бериптер сорулга-биле ук станоктуң хевир-тургузуун сонуургал турар чылда-гааныыс бо. Бо дилээвиске солун арнын дамчыштыр харыылап бээрин ук организацианың удуртулгазындан диледивис.

Бады ООРЖАК.

Малчынарже цнцшкун

чүвени малчынарда кыштаглаашкынның байдалы бадыткап турар.

Төрүүр коданнарда мал чеми четчир, чамдыктарында харындаа келир кышка артар хире бар, дусту Бай-Хөлдөн ап турар.

Кожуунда ниитизи-биле 7087 мыйыстыг бода мал, ооң иштинде төрүүрү — 2933; 62444 шээр мал,

ыракта аалдарда, эргиде ажылдап турган кудуктар электри шугунунун чагылары үрелгенинден ажылдавайн турар.

Бо айтырыглары шийтпир-лээри-биле суму бүрүзү хемчеглерни ап турар. Суг сөөртүр машиналарның септелгезин чорудуп, артык кезектерни четчелеп турар, төрүттүнген чаш малды шыңган эт агарар аарыгдан камгалаар профилактика чорудар эмнер бар.

Чөвүлел хуралдың киржикчилери, кожуун, сумунун удуртукчулары, көдээ ажыл-агыйның специалистери бо чылын мал төлүн онча-менди камгалап ап болурунун магадаылы бар деп түннээннер.

Мал төлүн 85 хуу камгалап алып сорулганы салган. Ону чедип алыры-биле Чазак Даргазының селектор хуралындан сумелерни, бо үнүшкүнүн түннели-биле холбап, суму бүрүзүнге депутаттарның киржилгези-биле хуралдарны эрттирерин, ай санында № 24 мыйыкты бадылаар техниктиг чөвүлелдин хуралдарны эрттирип турарин суму чагыргаларыга экономика чөвүлелиниң хуралындан сумелээн.

Х.КАРА-ООЛ.

Эрзин кожуунда малчынарның мал кыштаглаашкынның байдалын болгаш мал оолдаашкынның эгелеп турары-биле малчынарның ажил-ижин, мал оолдаашкынның малчынарның белеткелин хынаар ажилчин бөлүктөрнү тургускаш, март 12-15 хүннеринде малчынарже комплекстиг үнүшкүннерни кожуун чагыргазы организастаан.

Ажылдын бөлүктөрнүн составына кожуун чагыргазының даргазы, оралакчылары удурткан көдээ ажыл-агый килдизинин, кижжи болгаш мал эмчилери, иштики херектер килдизинин, социал адыр ажилдакчыларын болгаш суму хуралдарының, чагыргаларның ажилдакчыларын хаара туткан.

Бөлүктүн киржикчилери чүглө мал ажилында байдалды сонуургап көргөн звес, малчынарның кадыгының байдалын эмчилер шинчивишаан, эм аймаан садарын, мал эмчилери аарып турар малдарның эмнээшинин, бирги чугула херегледин барааннарын садарын организастаашаан, республикада болгаш кожуунда ниити байдалды, мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдерни канчаар боттандырып турарын малчынарга тайылбырлаар ажилдарны чорутканнар.

Сөөлгү каш чылдар дургузунда малчынарже мындыг комплекстиг үнүшкүннер организаставаанын малчынар чугаалап тур-

ганнар. Бо үнүшкүнү малчынар улуг сонуургал-биле хүлээп ап, моон сонгаар мындыг үнүшкүннерни уламчылаарын күзээннер.

ОНЧА-МЕНДИ КАМГАЛАП АП БОЛУРУНУҢ МАГАДЫЛАЛЫ БАР

Малчынарже ол үнүшкүннерниң түннелин март 19-та калбак хемчээлдиг экономика чөвүлелиниң хуралына чугаалашкан. Бөлүк бүрүзүнүн удуртукчулары малчынарда байдалды чөвүлел хуралдың киржикчилеринге илеткээннер.

Ниитизи-биле кожуунда малчынарның байдалы таарымчалыг, кыштаглаашкынны мал хүр эртип турар, кайда-даа мал оолдаашкыны чаа-ла эгелеп турар, аал бүрүзүндө 5-10 чаш мал төлдери бар, массалыг мал оолдаашкыны март 20 соонда эгелээң. Мал оолдаашкыны эгелээр бачым үеде малчынарда дузалажыр кижжи-

лерни малчын бүрүзү чугаалажып алган. Мал оолдаашкыны массалыг эгелей бээр, дугурушкан кижилери суурлардан, харын-даа Кызыл хоорайдан дөргүл-төрелдери, таныш-көрүш эш-өөрү кээп, дузалажып турар.

Мал кыштаглаашкынның таарымчалыг байдалда эртип турары бо кыжын улуг соок, хат-шуурган болбааны база малдың быжыг

чем-суурун четчир кылдыр белеткеп алганы салдарлыг болган. Амгы үениң негелдези-биле малчын бүрүзү бот-башкарнып ажылдап өөрени берген. Шаанда болза, даргалардан улуг негелделер кылыр, мал чеми төнгөн, дус чок, суг машиназы келбес, бараан сатпас дээш-ле, хөйүн-ле чугаалаар турган болгай. Бо үнүшкүн үезинде ажилчин бөлүктүн барган аалдарындан чаңгыс-даа малчын негелде тургуспаанын илеткелчилер чугаалаан. Амыдырап-чурттаарының эки талаларын чедип алыры чүглө боттан хамааржыр деп, рынок экономиказының негелделерин малчынар биле берген деп

Айтырыг: Хүндүлүг Башкы, атеистиг үелерде Тывага ыдыктыг судурларны болгаш чүдүлгө эдилелдериниң хөй кезинин узуткал каалканын билир боор силер. Амгы үеде бурунгу езу-чаңчылдарнын, ооң иштинде, буддизмниң үндезини көдүрлүп турар үеде, ыдыктыг чүдүлгө эдилелдерин канчаар кадагалаарын бистин хөй кезини билбес. Судурларны болгаш чүдүлгө эдилелдерин канчаар кадагалаарын база олар ажыктыг бе дээрзин ниитизи-биле чугаалап берип көрүнер.

Хары: Бистерге судурлар, чүдүлгө эдилелдери болгаш Бурганнарның овор-хевирлери чүге херегил? Бир-ле дугаарында, Оларга өргүл өргүп, хүндүлөп тура, боттарыныска-ла буян чыып алырыныс-биле ол херек. Буян, шынап-ла, чыгыл турзун деп бодаар болзувусса, чүдүлгө эдилелдерин арыг черге, ылаңгыя Бурган ширээзинге кадагалаарыныс чугула. Кол-ла чүве – бажынга ыдыктыг эдилелдер, ооң иштинде Далай-Ламаның чуруу азы өске-даа Бурганнарның овор-хевирлери турар болза, Олар бажың эзлеринге чүгө олчаны, аас-кежикти болгаш ажык-дузаны көргүзерин кижжи бүрүзү билир болза эки.

Маңаа чедип келгеш, чамдык кижилерниң чүдүлгө эдилелдери кижиге дузаны көргүзөр бе, көргүспес бе деп дадагалзап турар байдалынга таварыштывыс. Аңаа хамаарыштыр хары чүгө чаңгыс – ыяап-ла дузалыг. Ыдыктыг шак бо объекттерини анаа-ла-бир уран чүүл азы чараш чурук көргөнивис ышкаш хүлээвейн, а ол

Будданың Өөредии сайзырадыры-биле Тывага 2004, 2005, 2006 чылдарда кээп, Бурганнарның ордулары – Ыдыктыг мандалаларны база Кызылдың Арат шөлүндө «Мани» хүртүзүн болгаш Дөгээ даанда делегейде эң улуг «ОМ МАНИ ПАДМЕ ХУМ»

Чүдүлгө эдилелдеринге хамаарылга

ылап-ла ыдыктыг овор-хевирлер-дир деп медегер билир болзувусса, олар биске ажыктыын көргүзөрлер. Ынчангаш эртенни-не туруп келгеш, буддизмниң езу-биле Бурганнар мурнунга оода-ла үш катап сөгүргөш, чемивистин дээжизин Бурган ширээзинге өргүү болзувусса эки. Судурларга хамаарыштыр чугаалаар болза, бир эвес төвүт дылды билир болзунарза, оларны кезек болгаш-ла номчуп турар болзунарза, дыка эки, а төвүт дылды билбес болзунарза, судурларны Бурган ширээзинге арыг-шевер кылдыр кадагалаар болзунарза эки.

Оон ыңай көшкүн амыдыралдыг болгаш черле ниитизи-биле шала чединмес чурттап чоруур, ынчалза-даа Бурганнарның овор-хевирлерин бажыңыга чалап алып база чараш болгаш бай Бурган ширээлиг болуксап чоруур болгаш ону чедип алырын кызыдып чоруур кижилерге мындыг чүвени чугаалаксадым. Кокшул-хөреңгизи кошкак кижилер ол дээш дыка сагыш човавас болза, ажырбас. Чогум чеже-даа акша-хөреңгизи эвээш кижжи болза, Будданың овор-хевирин болгаш Далай-Ламаның чуруун тып алып аргазы черле бар болур. Ынчангаш бо ийи овор-хевир бажыңга турар болза-ла – четчир. Кол-ла чүве – кижжи эртен туруп келгеш, Будданы болгаш Далай-Ламаны сактып, Оларга эртенги өргүлүн өргээш, Бурганнарның мурнунга сөгүрүп алып болза, дыка ажыктыг болур.

Айтырыг: Бурган овор-хевирлери болгаш чуруктарны канчаар кадагалаар ужурулу? Тудуп каан Бурган овор-хевирлерин шык пөс-биле аштап болур бе?

Хары: Тудуп каан Бурган овор-хевирлериниң дугайында чугаалап тура, оларның иштинге тариналар ыяап-ла албан турар

болурун билир болза эки. Бистин ниитилелде Бурган овор-хевирин арыглаарын болгаш оларның иштинге тариналар шыгжаарын ыяап-ла лама башкылар кылыр. Кижилер лама башкыларга Бурган овор-хевирлерин эккеп бээрге, башкылар оларны дигизидип каар, ынчангаш олар ажылдап эгелей бээрлер. Бурганнарның арын-шайынга хамаарыштыр чугаалаар болза, ону алдын-биле чаап, шимеп каары, дыка эки түнелдиг болур. Бурганнарның овор-хевирин алдын-биле сиилбиттинген турарын бистин Төвүтте кижжи бүрүзү дыка кызыдар. Чогум бо ажылды анаа кижилер-даа, эки чурукчулар-даа кылып болур.

Кажан Бурганнарның овор-хевирин тариналар-биле долдунуп, дириг апарганда, ону аштаар деп барганывыста, шык пөс ажыглавайн, аңаа хөй кезинде дыка чымчак, хоюг, чижээлээрге, салфетка саазыны ышкаш саазын ажыглаар бис. Шак ындыг саазын-биле Бурганнарның овор-хевирин дыка камны-биле доозундан аштап-арыглаар. Ону кылырда, бир-ле дугаарында, Бурганнарның арын-шайын үрели бербези-биле, арыглаашкыны кончуг оожум болгаш оваарымчалыг чорудар.

Чаңыл езуагар, төвүт өг-бүлелерде Бурган ширээзи шил эжиктерлиг тускай болур. Доозун кирбезин дээш, ооң шил эжиктерин дуглап каан турар. Төвүтте бистер шак ынчаар кылыр бис.

Айтырыг: Сөөлгү чылдарда Тывага тариналар болгаш тайылбырлар бижип каан аңгы-аңгы, чижээлээрге, чаңгыс саазын-даа, бичин буклеттер-даа тарап турган. Чылдар эртеге олар эргилеп, орлуп-даа каар. Эргилеп үрели бергеннерин канчалса экил, өрттедил болур бе? Азы хүрээге аппарып бээр бе?

Хары: Бистер колдуунда Бурган номунуң чаңгыс сөзү-даа

деп таринаны туткан Гьюдмед (Гьюме) деп Тантра (Чажыт Билиг) хүрээзиниң Кумзат Ламазы, буддизм философиязының доктору – Дамчө Нима-биле чүдүкчү кижиниң эге билиглеринге хамаарышкан интервьюю парладывыс.

бар саазынны дыка кадагалап, Бурган ширээзинге тудар бис. Оларның шыгжаттынар чери – Бурган ширээзи болур-даа ужурулуг. Ынчалза-даа саазын үрелген болгаш силер ону ам кадагалап шыдавас апарган болзунарза, арыг черже, чижээлээрге, даг кырынче үнгөш, аңаа от салып алгаш, өрттедил болур силер.

Айтырыг: Башкы, база бир мындыг айтырыг. Чамдык чүдүкчү кижилер хүрээни дескиннип тура, ооң ханаларын дээп эртер чаңылдыг. Кижжи көөрге, хүрээни ханалары дыка хириге берген турар. Ынчаар дээп эртери шажынның черле чаңчылы бе?

Хары: Чүдүлгениң ыдык черлерин холдары-биле дээп болбас деп чугаалап турар бис. Кажан силер хүрээ азы сувурган дескиннип турган үеңерде, адыжыңарны кожа тудуп алган турар ужурулуг силер. Ыдыктыг объекттерин, шынап-ла, хүндүлөп турарыңарны илередир дизинерзе, хавааңар-биле бичин дээп болур силер, а хүндүткелдиң эң-не бедни – оларның мурнунга сөгүрери болур. Шак ынчаар кылырыңарга, ооң дузазы силерге дыка улуг болур.

Айтырыг: Бурган ширээзиниң азы сувурган мурнунга сөгүрүп турар чамдык кижилерни көөрге, чыдыпкаш, элээн үр үе дургузунда ол-ла хевээр чыдар боор-дур. Ынчаар кылыры шын бе?

Хары: Шын езу-биле алып болза, сөгүрериниң мурнунда баштай тейлег номчуп алгаш, бүгү мага-боду-биле сөгүрүпкөш, дыка дүргөн туруп кээр ужурулуг. Сөгүрүп чыдып алгаш, тейлег номчуп чытпайн, дүргени-биле туруп кээр. Ынчаар катап-катап кылыр. Ынчангаш сактып алып кол чүүл – үр сөгүрүп, чыдып болбас.

Шак бо айтырыгларны моон-даа соңгаар келир ламаларга ка-

тап-катап салып, чырыдып турарыңарны дилээр-дир мен. Демнежи, мынчал тургаш, буддизмни кижилерниң шын билип алырын чедип ап болур бис.

Айтырыг: Буддизмни өөренип турар болгаш Башкыларның кичээлдеринче барып турар кижилер буддизмниң чамдык езулалдарын, ооң иштинде, сөгүрүп, үр чытпазын билир апарган. Ынчалза-даа тейлеп турар кижини эпчоксундурбас дээш, ону чугаалаарыңдан база диндир болур. Мындыг чүүлдерин долу эртем-билиглиг лама-башкылар чугаалаар болза, чедингир боор деп бодап тур бис.

Хары: Ийе, ол шын-дыр. **Айтырыг:** Хүндүлүг Башкы, 2003 чылда Ыдыктыг Богда-Кегээн Башкы Калачакра Өөредин чорудуп турда, бо Бурганнарның мандалазын туткан турган. Ооң соонда хүндүлүг Шивалха Ринпочениң удуртулгазы база силерниң бөлүүңерниң дузазы-биле дыка хөй мандалаларны туткан. Чогум Кызыл хоорайда чурттап турар кижилер мандаланы билир болгаш, ону көөр аас-кежиктиглер. Ыраккы кожуун чурттапчыларынга ниитизи-биле мандала деп чүл база ону чүдөн кылырын кысказы-биле чугаалап берип көрүңерем.

Хары: Мандала дээрге Бурганнарның ордузу-дур. Мандаланы бис чүгө тудуп турар бис? Бис мында дыка бедик сорулгавыс бис – бо ыдыктыг объекттериниң овор-хевирин бүгү делегейге тайбың турарыңга дуза катсын дээш. Бистер ылаңгыя буддизм чурттарында байдалга хамаарыштыр сагыш човап чоруур бис. Буддизм маңаа катап сайзыразын деп, дыка улуг күзөлдиг бис. Шаанда маңаа буддизм делгемини-биле сайзыраан, дыка хөй эртем-билиглиг лама башкыларлыг, хөй хүрээ-хииттиг

БУРУНГУ ТЫВА УЛУС, САРЫГ ШАЖЫН ӨӨРЕДИИ,

Тыва христиан-евангелистерниң санал турары-биле алырга, буддизм меге шажын болуп турар («Шын», февраль 15, 2007 чыл) дээрзин «Меге буддизм шажынның төңчүзү келген» деп чүүлде Алдын Энге бижээм. Сарыг шажын делегейде эң-не бурунгу, эң-не тайбын, мерген өөредигил шажын-дыр! Кандыг-даа чүдүлгө чүдүүрү кижжи бүрүзүнүң хууда херээ болгай, улусту православ азы буддизм шажынынга чүдү деп албадавас. Чүдүкчү эвес-даа болзумза, сарыг шажынның өөредин сонуургаар болгаш Т.В.Сергеевтиң 2003 чылда үнгөн «Будда или разбуженный принц» деп номунуң тыва дылче очулгазын номчааш, Будда башкының төөгү намдарын аңгы ном кылдыр үндүргени сарыг шажынның Тывага амгы үе-чадада хөгжүлдөзунге улуг деткимче деп үнелекседим. Номнуң ниити шынары, каасталгазы, очулгазы черле эки-дир. Очулдурукчу Рада Демчик тыва дылдың уран-чечен аргаларын, дылдың бүгү-ле байлакшылын чедимчелиг ажыглаан.

Хүндүткелдиг Геше Лопсан Түптен башкы чамдык төөгүлери төвүт дылдан дорт очулдуруп, тыва номчукчуга чедингир, билдингир, угаан-медерел боданышкынарынга дүгүп турар кылдыр таарааны эки-дир.

«Меге буддизмниң төңчүзү келген» дижип, мелегей чүвөлөр чугаалап, саазын-

нар тудуп алган бажыңнар соктап, меге суртаал тарадып чоруур кижилерге (чазып турар улус-тур ийин күжүрлер) бо ном ажыктыг болур ийик. Бистер чүгле амыдыралдың езулуг шын утказын билбейн барганывыстан чазыг кылыр бис, ынчангаш сарыг шажын номналын сонуургап, билип, өөренип чорааш, кандыг-даа кижжи угаанынга күштүг исти арттырып алыр. Бергелерни ажып эртип чорааш, аас-кежиин айтып чоруур Бурган Башкының өөредин номчуп, сонуургаар болза, кижжи бүрүзүңге артык эвес. Тыва зон, кожуун, суму, төрөл аймактар дөгерези бо номну номчуп, бот-боттарын деткижери чугула. Номнуң тыва дылга үнүп келгени – чуртталгага ачы-дузалыг, угаан-бодал культуразыңга улуг дуза болгу дег. Бо номну очулдурган Мөңгүн-Тайга кожуунун Мугур-Аксы ортумак школазының тыва дыл, чогаал башкызы – Рада Динчмейовна Демчиге өөрүп четтиргенимни солун дамчыштыр илередиин. Тоолчургу чугааларны, легендаларны төөгүп, утказын чугаалавайн, бо номда кирген мерген угадыгларны чамдызын «Шын» солунуң номчукчуларыңга чедирзе деп бодап-биле оларның чамдызын моон адаанга киргиледим:

© Каржы үүлгедиглер кылыр болза, дээди Буян безин хоозурап, эстип чиде бээр. Эки чүүлү кылып чоруур болза,

кижиниң бичин-даа ачы-буяны кымыскай өө дег бедип, өзүп, көвүдээр. Ынчангаш, кандыг-даа аар-бергени шыдажып эртип тургаш, ачы-буяны көвүдөдир арганы көөр болза эки. Тыппаан олчазын дилээр, тып алганын камнавышаан, өстүрүп көвүдөдир.

© Чүү-даа чүве мөңгө эвес. Дириг чүве бүрүзү өлүр. Ол дээш карак чажы төккен херекчок!

© Амылыг амытаннар дириг чорааш, кылган үүлгедиглериниң түнелинге өлүм соонда таваржы бээр. Өскелерниң өңчү-хөреңгизин оорлап, амылыг амытаннарны өлүрүп чораан улус изиг тамы ораныңга баар. Эки бүдүштүг, төлөптиг улуска адааргааштың оларны нүгүлдөп, меге хол чугаалап турган улус адыгуузу амытан бооп төрүттүнер.

© Делегейде бүгү чүве доктаамал шимчээшкенинде турар: чиде бергеш, тыттып келир, чүү-даа чүве боду ала-чайгаар тыттып, чидип турбас, а тодаргай чылдаганнарның күжү-биле тыттып, өскерлир. Чүү-даа чүве кажан-даа, каяа-даа чүгө чылдагаандан үрелир, өлүр, төнер.

© Эрге-дужаал, алдар-аттың оду кижиниң медегерлиг угаанын, сагыш-сеткилин өрттедилтер.

© Хөй өңчү-хөреңгилг кижиниң оон-даа хөй өңчүлүг болуксаары – кандаашкын үезинде кыпкан от дег, сеткил

ханмас күзел-дир.

© Коргуушкун дээрге-ле хилинчек-човулаң-дыр. Ынчангаш чуртталга база хилинчек. Өлүм база хилинчек. Өлүм дээрге төңчү эвес-тир, а чаа чуртталганың эгезидир, шак ынчаар төңчү чок уламчылаар...

© Кижиниң угаан-бодалын, сагыш-сеткилин сээдеңнедил турар эрге-дужаал, бай өңчү-хөреңгилг болуксаар сеткил мага-ботка багай салдар чедирер.

© Бо мегечи сарыг өртемчеиде дөрт алыс шын бо-дур: багай нүгүл кылба, амылыг амытан өлүрбе, оорлава, мегелеве, бак сөс сөглевө, хоозун чугаа кылба.

© Амылыг амытан бүрүзүңүң амыдыралы төңчү чок хилинчек-човулаң.

© Хилинчек-човулаң аңгы-аңгы чылдаганнардан болган, ынчалза-даа оларның ниити дөзү – күштүг күзел, хандыкшыл, таалал бодаар угааның мугулай байдалы.

© Угааның мугулай байдалын чада үңгени-биле демей ажып, тийлеп эртекеш, ынчан човулаңны соксадыр. «Мен» деп мугулай бодалды узуткаар, чүвениң бойдус-бүдүжүндөн хоозун шынарын билиптер мерген угаан хилинчек-човулаңны соксаанының түнели ол.

© Кижилер карак чивеш аразында эртер чуртталгазында аас-кежик көрбейн чоруурлар. Оларның чуртталгазы чок кижилеринге адааргал, кылык, килең-биле долган дүвүрээзин, хилинчек-човулаң-биле

турганын төөгүдөн билир бис. Мандаланы буддизм бо черлерге катап, чаа күш-биле сайзырай берзин дээн идегел-биле тудуп турар бис.

Айтырыг. Ыдыктыг объектилерни, чижээлээрге, мандаланы чүге дескиндир эргири чүвөл?

болгаш оларны кадагалаары

Хары: Ыдыктыг объектилерни – сувурганна-даа, мандаланы-даа, хүрээни-даа, «Мани» хүртүмү-даа дескиндир эргири-нде – ылгал чок. Мону кижичү-ле чаңгыс сорулгалыг – бодунга буян чыып, эки үүлени бүдүрүп, багай үүлезин чок кылып турары ол болур.

Маңаа, Тывага кээривиске, бистерге дыка хей кижилер силерниң республиканың чонунуң улуг-улуг бергедээшкинерге таваржып турарын чугаалаар-дыр. Мында өлүрүшкүнүнүң саны дыка хей база арагалаашкынның денени улуг-дур. Мандала болгаш ыдыктыг хүртүмү тудуп тура, бистин Башкывыс – Будданың сүмези – өскелерге хора чедирбезин дыңнап турарывыс ол болур. Шак бо – өскелерге хора чедирбес деп бодалды мандаланы көрүп келген кижилерниң чүрээнге оттурарын оралдажып турар бис. Шак мындыг сеткилдиг программаны чорудуп турар бис. Мандаланы тудуп турарывыстың база бир чылдагааны – буддизмниң үндезин идеяларын – аңгы-аңгы кылдыныг аңгы-аңгы түңнелдиг болурун кижичү бүрүзү билзин дээн бодалды чедирери болур. Багай кылган чүүл багай түңнелдиг болур деп чүвени чоорту-даа болза, кижилер биле бээр болза, ол кончуг эки болур. Шак мындыг сеткилдиг ажылдап турар бис. Чүү чүве экил, чүү чүве багайыл деп чүвени кижилер биле берзин деп чүзелдиг бис.

Айтырыг. Мандаланы кылган элезинниң күжү кайы хире болурул база ону канчаар ажыглаарыл?

Хары: Бис бо элезинни канчаар кылып ал турар бис? Элезинни бис чууруп каан мрамордан кылып алыр бис. Баштай улуг мраморну алгаш, ону хол-биле чуура идип алгаш, ооң соонда хем суунга арыдыр чуггаш, бодуп алыр. Ынчаар белеткеп алган элезинивисти ман-

дала тударынга ажыглап турар бис.

Мандаланы туткан соонда, ооң элезинни бистер эки дүжүт алыр дээш, хову-шөлдеривиске чажып, азы чок-ла болза, бажың эзелерин камгалап турар Бурган айызы дээш, Бурган ширээзинге кадагалап турар бис. Бистер, төвүттөр, каарынче уланган болур. Оон ыңай бо езулал аңаа киришкен кижилерге дыка делгем дузаны көргүзөр. Чаңгыс-ла, немей чугаалап каар чүүлүм – бо-даа, өске-даа езулалдарга келген кижилерниң бодалдары анаа-ла ыңай-бээр өскээр чоруп турбайн, а чаңгыс угже – тейлеп олурунче уланган

турар ужурлуг. Езулалга олурган үезин кижичү ажыглап, келир үеде үүлезинге тураскаадыр болза эки. Ону канчаар кылырыл? Езулалга олура, тариналар номчуп, тейлег номчуп олурар болзунарза эки. Лама Цонкапага азы Будда Шакьямуниге тураскааткан тейлегни билир болзунарза – кайгамчыктыг болур. Бо дээрге чүгле «Чензриг» деп от өргүлдүг езулалга хамаарыштыр эвес, а өске-даа бүгү езулалдарга хамааржыр. Маңаа кол-ла чүве – силерниң угааныңарда кандыг бодалдарның бары болур. Бо езулал чүгле меңээ эвес, чүгле мээң бергелериниң узуткап турар эвес, а бүгү делегейге, ында чурттап турар бүгү-ле амылыг амытаннарга дузалап турар деп бодаар болзунарза, тергиин болур. Шак мынчаар делгем бодаар болзунарза, бо езулалдың силерге ажыктыгы дыка делгем болур.

Айтырыг. Бистин тыва кижилер, чижээлээрге, ада-ниелер ону өске черлерде өөренип турар студент уругдарының-даа берип каар. Оон ыңай мандала элезини чок болган кижиге база ажыктыг дээр, ол шын бе?

Хары: Ийе, ону камгалап кылдыр орук чоруур кижичү база ап болур. Оон ыңай кижичү чок апарганда, ону ажыглаарга база эки. Бир өг-бүлөгө кижичү чок апарганда, ылангыя лама башкы чалап алыр арга чок үеде, ном номчаанын солуп, өлген кижиниң тейинге ону чаар. Ол чаап каан элезин өлген кижиниң Арыг ораннарже азы эки чаялга алырыңа дузалап, ажылдай бээр. Маңаа кол-ла чүве – элезинни кижиниң ылан-ла тейинге чаары кончуг чугула болур.

Айтырыг. Дириг кижичү бодунуң тейинге элезин чаап ап болур бе?

Хары: Бурган айызы болганда, дириг кижичү элезинни тейинге база чаап ап болур. Чаңгыс-ла болбас чүүл – элезинни чип болбас. Бис маңаа келгеш, чамдык кижилерниң элезинни чиптерин эскердивис. Ол дээрге элезинни шын эвес ажыглап турары-дыр.

Айтырыг. Хүндүлүг Башкы, 2004 чылда база-ла хүндүлүг Шивалха Ринпочениң күжү-биле Тываның кожуун бүрүзүңге «Чензриг» деп от езулалы кылдынган. Ооң соонда силерниң хүрээнерниң Башкылары база ону чорудуп турду. Ооң кол указының дугайында чугаалап берип көрүңерем.

Хары: Шак бо езулал кижиниң шаптараазынын узут-

турар ужурлуг. Езулалга олурган үезин кижичү ажыглап, келир үеде үүлезинге тураскаадыр болза эки. Ону канчаар кылырыл? Езулалга олура, тариналар номчуп, тейлег номчуп олурар болзунарза эки. Лама Цонкапага азы Будда Шакьямуниге тураскааткан тейлегни билир болзунарза – кайгамчыктыг болур. Бо дээрге чүгле «Чензриг» деп от өргүлдүг езулалга хамаарыштыр эвес, а өске-даа бүгү езулалдарга хамааржыр. Маңаа кол-ла чүве – силерниң угааныңарда кандыг бодалдарның бары болур. Бо езулал чүгле меңээ эвес, чүгле мээң бергелериниң узуткап турар эвес, а бүгү делегейге, ында чурттап турар бүгү-ле амылыг амытаннарга дузалап турар деп бодаар болзунарза, тергиин болур. Шак мынчаар делгем бодаар болзунарза, бо езулалдың силерге ажыктыгы дыка делгем болур.

От өргүлүңе келирде улуг эвес, үс азы рис хевирлиг өргүлден ап алыңар деп, кижилерни дилээр улус бис. Шак бо өргүлдөр кижилерниң шаптараазынын болгаш аарыг-аржынын чок кылырыңа, шынап-ла, дузалап турар.

Айтырыг. «Чензриг» езулалыңа келген кижилер оларның чок болган төрөлдери, чижээлээрге, ада-иези эки чаялга ап алыр боор деп идегел турарлар. Ол сорулга-биле олар саазыңа төрөлдериңиз ат-сывын бижип, Башкыларга бээр. Бо езулал өлген кижилерге кайы хире дузалыгыл?

Хары: Оттук езулал үезинде чок болган ада-иезин бодаары дыка эки. Нитизи-биле мен чугааладым – бо езулал бүдүн делегейниң амылыг амытаннарыңа дузалаар деп. Ынчалза-даа хары угда – чок болган кижилерин, ада-иезин бодап, олар эки чаялга алзын дээр кончуг эки болур.

Айтырыг: Хүндүлүг Башкы, ам бичии өске углуг, ынчалза-даа тыва езу-чаңчыларга хамааржыр база бир мындыг чүүлду айтырыксадым. Чаңчыл езугаар тывалар шаандан бээр чамдык дагларны ыдыктыг деп санап чораан болгаш, оларны лама-башкыларның болгаш хамнарның дузазы-биле ыдыктал чорааннар. Оларның чанынга хир-бок төкпес чораан. Амгы үеде ындыг дагларга хамаарылга кандыг болур ужурлугул?

Хары: Кандыг-даа ыдыктыг чүүлду – чижээлээрге, хүрээни азы сувурганни силерниң чугаалап турарыңар дег, ыдыктыг дагны-даа алыр болза, оларны арыг-силиг тудары кончуг чугула. Чогум буддизм философиясында бойдустан объектилеринге хамаарылга дыка улуг эвес. Кандыг-бир даг чүге ыдыктыг апарыл? Бистин бодап турарывыс-биле ол даг-да бир-ле бурган, чижээлээрге, ол черниң камгалакчызы ында чурттап турар. Ынчангаш бис колдуунда ол дагны-даа эвес, а ында чурттап турар камгалакчыны хүндүлөп турарывыс ол болур. Аңаа өргүл өргүп, езулалдар чорудуп тура, ооң оран-савазын арыг тудары кызыдып турарывыс ол болур.

Чогум ыдыктыг дагларга, ооң эзелеринге чүдүп тура, бис олардан 100% камгалап ап турар бис деп чүүл чигизинлиг – камгалап та бар, та чок. А Буддага азы Ыдыктыг Далай-Ламага чүдүп туруваста, Олардан камгалап кээп турарыңа кандыг-даа чигизинг чок, ынчангаш Оларның омур-хевирин бажыныңа тудары мерген болгаш шын шийтир болур.

Айтырыг: Ыдык даглар дугайында айтырыг чүге тургустуна бергенин диге, даглар ыдыктаары Тывада катап эгелзэн. Бойдука камныг болуру-биле ооң катап эглип турары багай эвес боор. Ынчалза-даа ыдык дагларның эдээнде чамдык черлерде дыка хей бокту төп каан болур. Чоокта чаа бир мурнуу кожуунга чорааш, бир бичии суурнуң ыдыктыг деп санап турары даг баарында агып чыдар хем мурну бок-биле шыпына бергенин көөрге, муңгараның чорду. Ону көргөш, ол черниң чурттакчылары боттарының даан ыдыктыг деп санап турза-даа, ону хүндүлөп билбес-тир деп бодал кирер-дир.

Хары: Чогум чүгле ыдыктыг

дагга болгаш ыдыктыг объектилерге камныг болгаш арыг-силиг болуру чугула эвес, а арыг-силиг-ни каяа-даа сагыры чугула. Арыг черге чеде бергенивисте, кижиниң чүрээнге өөрүшкү тыпты бээр, а хирлиг черге чеде бээр, кижичү дораан-на бастынып, муңгарай бээр.

Айтырыг: Хүндүлүг Башкы бистин салган кезек айтырыгларымыска харылааныңар дээш, улуу-биле четтирдивис. Сөөлгү чылдарда Ыдыктыг Далай-Ламаның Ыдыктыг Богда-Керзениң база Хүндүлүг геше Джампа Тинлейниң, Еше Лодой Ринпочениң, Шивалха Ринпочениң база силерниң хүрээнерниң Башкыларының күженишикиннери-биле тывалар бодунуң үндезиниң чүдүлгезинче эглип турарлар. Бөгүңү Тывада Далай-Ламаның азы өске кандыг-ла-бир Бурганның омур-хевир чок бажыңар чок деп болур. Силерниң тыва чонга энерел сеткилинер дээш, улуу-биле база катап четтирдивис.

Хары: Шак мындыг айтырыг-харылар-биле чоннук буддизми медепер билири көдүрлүр. Мен база катап бо айтырыгны моон-даа сонгаар келир ламалардан көдүрүп турарыңарны дилеп кадыр.

Оон ыңай мен бай кижилерге тускай дилеп кылып тур мен. Чедимес кижилерге Далай-Ламаның чуруктарың көвүдөдир парламенткаш, оларга үлөп бээринерни дилеп тур мен. Ол дээрге буян чыып алырының дөзү болур. Ынчангаш мен Тывада мындыг кижилер тыпты бээриниң ден күзеп тур мен. Чүге диге, чурук алган кижичү Далай-Ламаның мурнунга сөгүрүп турда, ол чурукту өргээн кижичү база-ла ол хире буяны бодунга чыып ап турары ол болур. Кижиге эки үүлө чыып алырының эң-не күштүг дөзү – шак мындыг шийтирлиг чорукту кылыры болур.

Англи дылдан орузунче Ю.Жиронкина очулдурган. Интервьюну С.ДОНГАК алган.

О.САТТЫҢ тырттырган чуруу.

БУДДИЗМ ШАЖЫНЫ ӨЛҮП ЧИТПЕС

долган. Ат-алдар, бай өңчү-хөрөңги, таалал, магадылал сүрер дээш чүгле кижилерге эвес, а дириг амытаннарга, үнүштерге хора чедирип, келир төрүмелинде бодунга хилинчек кылып турарын билбейн турар.

◎ Шаптараазын чокта аас-кежик черле турбас.

◎ Бурууң миннип, сеткилинден хараа-дааның эки түңнелдиг болур. Багай сөстөр сөглээринден, багай бодал бодаарыңдан оварнып чоруур болза эки.

◎ Амылыг амытаннарга кээргел-биле, энерел-биле дузалаары кажан-даа орай эвес.

◎ Бар чүүлүн өкпелеп, ат-алдарга хандыкшыры кончуг багай.

◎ Бодалдарын хынап, серемчилелдиг бооп, оварнып чоруур болза, кижичү частырыглардан-даа, хилинчек-човулаңдан-даа чайлаар.

◎ Шупту чүвениң: чиир чемниң, чугаалаар чугааның өй-хемчээлин билир болза эки. Мелегей кижиниң угааныг кижиден ылгалып турар чүүлү ол-дур.

◎ Кижичү чүгле мугулай чоруу дээш эвес, а эш-өөрүнүң сүмезин дыңнавайн, боттарының өжөш, дедир чанының салдары-биле хилинчек-човулаң көрүп чоруур.

◎ Эш-өөрүңге хора чедирип турар кижичү боду бодунга дайзын.

◎ Бакка бак-биле харылап болбас! Ачы-буяныг, кээргээчел сеткилдиг кижичү

аңаа өлүмнү безин күзеп турган улуска энерелди көргүзөр.

◎ Биче сеткилдиг кижичү кажан-даа бак чүве кылбас, ол үргүлчү эки чүүл кылырыңче чүткүлдүг.

◎ Утпаңар! Эдержирде төлептиг кижилерни шилип алыңар! Ындыг найырал эң эки түңнелдерни бээр...

◎ Мелегей амытан бодун-даа, өскелерни-даа өлүмнүг айыылга таварыштырып болур. А угааныг амытан бодунуң-даа, өскелерниң-даа амы-тынын камгалап каар.

◎ Каржы, бак сөс сөглээринден аңгыда, адааргак чоруктан база оварнып чоруңар.

◎ Өске кижиниң салым-чолунга адааргаванар! Бодуннарның болгаш чоок кижилерниң аас-кежик дээш ажылдап, амыдырап чурттаңар.

◎ Кижиниң чаңгыс эткен багай-даа, эки-даа сөзүнүң кылдыныгың, бодалыгың түңнели чүгле кижиниң бодунга келир дээрзин утпаалыңар.

◎ Кижини багай чүүлден чайладып чоруур чөптүг, шын бодал үргүлчү силерниң-биле кады чоруур ужурлуг. Бодунга херек болгаш ажыктыг чүүлду кажан-даа соңгаарлатпайн чоруңар.

◎ Өске улуска хамаарыштыр кандыг-даа бакты кылыргың, ол өскөлөргө эвес, а, бир дугаарыңа, кара сагыш бодаан кижиниң бодунга келира.

◎ Ат дээрге чүгле кижини ылгап дем-деглээр сөс-түр. Кижиниң амыдырал-чуртталгазы, мөзү-бүдүжү адындан эвес, а бодундан хамааржыр.

◎ Бодунга ажык-кончаа бодап, өске улусту түредип, хилинчектеп чоруур кижичү кажанда-даа аас-кежиктиг болбас.

◎ Эки, дузааргак болгаш кижилерге хора чедирбезин бодап чоруур томаанныг, шынчы кижиге чурттаары берге болур.

◎ Кижичү чүгле кемеледир, бактадырыңа азы чүгле алдар-мактал алырыңа төлептиг болбас. Кандыг-даа кижиниң эки-даа, багай-даа талалары бар. Бодун «мелегей» деп санап чоруур кижичү мерген кижичү-дир. А бодун «угааныг мен» дээр кижичү мелегей.

◎ Езулуг билиг кижиге өөрүп, муңгар-рап-даа турар үезинде чөлөнгиш болур. Билиг чедип алырыңдан ойталаан кижичү мелегей дагаага дөмөйлежи бээр.

◎ Бар кежиниң сеткил-ханы чурттаары дег, чоок кижилериниң частырыын өршээп билири дег эки шынар чок.

◎ Арыг шынчызы-биле ажылдаар кижичү чаңгыс-даа амытанга хора чедирбес.

◎ Арга бүрүзү-ле сорулга чедип алырыңа ажыктыг болбас. Күззэн сорулгазын чедип аар дээш бодал чокка кандыг-даа аргаларны ажылаарынче чүгле мелегейлер чүткүлүр. Эки-даа, багай-даа байдалды төлепти-биле хүлээп алгаш, эң кол чүлдү

шын көрүп, сактып бодап чорудар.

◎ Ак сеткилдиг кижиниң сөзүнүң күжү бак чорукту кезээде тиилээр.

◎ Кижичү бүрүзү угаан-бодалы, аксы-сөзү-биле багай чүүл кылбас дээш үргүлчү серемчилелдиг болур ужурлуг!

◎ Дагга бадма чечек, ристен арбай тараа үнүп келбес. Кара сагыштыг кижичү кажан-даа эки, ачы-буяныг чорук кылып шыдавас.

◎ «Кончуг мен» дээр кижилерниң өскелерден онзаланып, ылгалың хире чүзү-даа чок: аштаным-чемненип, өгленип-баштанып, ажы-төл төрүп чурттап чоруур улус-тур. Ол хирезинде боттарын эң тергиин, өскелерден бедик денелдиг деп санап турар. Ол меге бодал-дыр! Делегейде улустуң дегерезин чагырып курар хойлу дөмөй: нүгүл кылгаш хилинчек көөр, а ачы-буяныг чорук кылгаш — аас-кежик көөр.

◎ Өске кижиниң кылып турар буяныг херээ дээш сеткилинден өөрүүрү база улуг буян.

◎ Арыг сеткил-биле бичин хензиг-даа өргүл кылгаш буяны чыып ап болур.

◎ Өлүм дээрге амылыг амытан бүрүзүңге таваржыр өскертп болбас хойлу-дур. Өлүмнүң хааны шапкын агым суг дег, дириг чүүлду узуткап каар. Өлүмден корткан херээ чок!

◎ Будданың аас-кежикти канчап чедип алырының Өөредининде хүн-бүрү амыдыралдың дүвүрээзининге кижини чыпыыр тудуп турар хандыкшилан ойталаар дээн.

Борис КАЗЫРЫКПАЙ.

БУСТАНЫРЫ
АЖЫКТЫГ БЕ?

Чунар-бажыңга изиг буска хактынып чунарга, кижиниң организмине турар артык шаарланчак чүүлдерни, дер-бусту үндүрүп, этти-кешти, чүстери болгаш мага-ботту чымчадып сергедиринден аңгыда, нерв база хан-дамыр эргилдесинге дузалаар деп билип чоруур мен.

1972 чылда чүстери аарааш, Үш-Белдир курортка дыштанып чеде бергеш, ында «Черлик аржаан» дээр бусталып чыдар суглуг, ханызы 40-50 см хире онгарга кирип турганым соонда, чүстери экижээ чүве. Оон бээр-ле чунар-бажыңга изиг буска шаптанып, неделя санында чунуп, хактынып өөрени берген мен.

Кызыл хоорайның №2, 3 баяларынга Довуу Ховалыгы бо-ла көөр мен, ужурашкан санывыста бир-ле дугаар чугаалажып, айтыржыр чүвевис — чунар-бажың, бус дугайты болур. Эрткен чылын чунар-бажыңга кады чундувус, эжим бөргүн кеткеш, бустаныр ширбижин аңдара-дүндере чымчадып, таваар олур.

Бустуг өрээлче кирдивис, бус-даа тергин-не, дөрт дугаар буска кирип хактынып тургаш, мен шыдашпайн, адаккы чадаже чавызап бады кээр болдум.

Мен бо назынымда буска хактынып, чунуп чорааш, Ховалыгы ышкаш бустаныр кижик көрбээндир мен. Ооң хактынып турар ширбижин көөргө, кончуг өйтөвүндө. Хадың чулуу чаа-ла кадып турда кешке, хөлгелиг черге кургадып алыр мен дээр. Ол 60 харны ашкан-даа болза, адак-бышкаа чийк, сиреш мага-боттуг, чайын огородунга хүнээр болгаш борбак хүрчү чүве, чунуп тургаш кырынче суг чаштынарга шилге деген-биле дөмей, борбак-борбак дамдылар тайып бадып турар. Ваннага чунарымга эьдим кижири, дерим-даа үнмес, ынчангаш неделяда 2-3 катап буска хактынар-ла-дыр мен деп чугаалаар, кайгамчык-ла буска кирип өөрени кижик болду.

Чунар-бажыңга чунуп келген эрлери көөргө, буска хактынар ширбижин безин чок келир, бичини када буска киргеш, шыдавас үнө халыыр, үр-даа болбас, көдээ езу-биле чүгле саваңнанып, сугга чунар. 1960-70 чылдарда хоорайның чунар-бажыңнарына чунар дээш келген орус-тыва чон эртериниң 6-7 шакта-ла ээлгегде тургункан боор чүве. Эртект улгатканындан чунар-бажыңга чунар улус эвээжээндир.

Мен кижик бүрүзүн изиг буска хактынып чунзун дивейн тур мен. Ылаңгы хан бажыңыны улуг болгаш чүрээниң ажилдаары кошканы аарыг кижилер эмчинин сүмезин езугаар буска кирер болза эки. Ооң-биле чергелештир арага-дары ишкеш, чүдеп баксырааш, дер-бус үндүрери-биле изиг-буска кирип хактынып тургаш, амы-тынындан чарылган таваарылгалар база эвээш эвес болгулаан болгай. Улуг, бичини-даа улус чүгле хиринден адырлып чунарындан аңгыда, изиг буска канчаар бустанырын билбес, оон чурумун кайда-даа бижип аспаан боор ужурундан, чунар-бажыңга мындыг айыылдыг таваарылгаларны бооп турар чылдагааны ол.

Бо талазы-биле эртем чурумун езугаар практиктиг аргасүмени чунар-бажыңнарга көскү черге бижип аскаш, чонга ындыг чугула тайылбыр бээрин кадык камгалап черинден, хүндүлүг эмчилерден диледим.

Мечин ЧИКТОЛ.

Кызыл хоорай.

Башкының салым-чолу
(Очерк)

Өрээлде үжелээ олур бис: Долзат Хертековна, Шаңгыр Бичи-оолович база мен. Эрткен амыдырал-чуртталга, ажил-иш дугайында шаанга кирип чугаалажып хөөрештивис. Эң-не элдепсинген чүвевис: үе-шагның маңнап эвес, а ужуп эрте бергени болду. Көрүңер даан — чоокта чаа-ла хып дээн чалыы оолдар, кыстар турдувус. Өг-бүлелеривис-биле эдержип, найыралдажып чордувус. Ам бирээвис чок — өске делегейге чоруй барган. Бис ийи ашак чеден харны ара дүштүвүс. А Долзат Хертековна ол кызыгаарны эрте базып ор. Бү хонуктарда, каш-ла хонгаш, бо кызыгаарны база эрте бээр.

Үе-шаг, назы-хар дүрген даалыктап эртсе-даа, амыдырал-чуртталгада, ажил-иште солун, сонуурганчыг, ажыктыг чүвелер эмгежок турган. Чонга, чуртка хөй эки чүвени кылып каан болганы-выста, аңаа чоргаарланып, өөрүшкү-маңнайлыг чурттаар ужурулуг улус-тур бис деп түннелге келдивис. Мону Долзат Хертековнаның намдар төөгүзүн дамчыштыр көргүзерин кызып көрөйн.

Долзаттың адазы Ортун-Назын хөй уруг-дарыгылыг, арбын мал-маганыг, чер ажилын кылырынга ынак арат кижик чораан. Чээрбиги чүс чылдың үжен чылдарының төнчүзүндө, ол өг-бүлезин Тээли суурга көжүрүп эккеп алган. Сууржуң амыдыралче киргенин соонда, ооң кол мергежили почтачы апарган. Ооң эртер оруу (маршруду) Тээли — Кызыл-Мажалык, Тээли — Мугур-Аксы турган. Почтаны Кызыл-Мажалыктан алгаш, Тээлиге эккеп үлээр, тарадыр, ооң артыын Мугур-Аксынче Саадактыг-Артты таварышты ажыра бээр. Орук кадыр-бертерлиг, хат-шуурганчыг — кончуг берге. Ортун-Назын кыжын-даа, чайындаа чаңгыс катап почта үзүп көрбээ. Ол хире харысгалгалыг кижик чораан-дыр.

Суурга келгеш, Долзаттың авазы каш малын малдап, хөй ажы-төлүн ажаап-тежээп, оларның идик-хевин илип дааранырынга, ишти-хырын кылырынга өй апарган. Ол кончуг эрес-шоваа, эр соруктуг кижик чораан. Хөөкүй ие Сержиң Анандыевна Хертек он үш катап божаан, кадык, дириг артканнары — чеди кижик. Сөөлүндө баргаш, олар шупту эртем-билигилг, ажил-ижинге, мергежилдинге бердинген, бүдүштүг, туруштуг кижилер болганнар.

Суурга көжүп кээрге, чамдык чаа, эки чүүлдер араттарың караанга дораан көстү берген. Чүл дээрге уруг-дарыг школага өөренип эгелээш. Интернатка чурттап, столовадан кеменири ажы-төлге улуг өөрүшкү болган.

Бичини Долзат база-ла школага өөрени берген. Ийи бичини «күске» чаштыг, сарыгзымаар карактарлыг, эрес-шоваа кысчыгашты башкылар дораан эскерип каан. Хөй-ниити ажилындан черле ойталавас, берген даалгаларны ак сеткилдиг, тас кылдыр, эчизинге чедир күүседир уруг бооп-тур. Ол чүгле эки болгаш кончуг эки демдектерлиг класстан классче шилчип турган.

Ам Долзат Хертековнага бодунга сөстөн бериптээли:

— Мен ыр-шоорда кирген, төрөөн Тывавыстың база бир онзагай чараш булуңнарының бирээзи, харлыг-доштуг (меңгилг) мөңгүлөктөрлиг, аң-меңниг, тайга-таскылдыг, кандыг-даа чурукчу бийир-биле чуруп ханмас чараш чурумалдарлыг Бай-Тайгага төрүттүнгөн мен. Бай-Тайганың Бай-Тал суурунун джунда, шапкын Хемчикти кеже бээрге, Мешкен хөл дээр онза чараш чурумалдыг хөл чыдар. Мээң ада-немниң чазаглап, чайлаглап, күзеглеп чораан девискээри ол чүве. Мешкен хөлдү, ооң бойду-чурумалдарын мактап бижээ тыва чогаалчыларның та чеже чогаалдары бар чүве! Шүлүк чогаалдарының дыка хөйү тааланчыг аялгалыг ырлар апаргылаан. Оларны чон ынакшылдыгы,

күзөлдү-биле ырлажып турар.

Оон ыңай Долзат Хертековна уламчылай-дыр:

— Ада-иемниң кыштаар кыштаа база-ла кайгамчык чер чүве. Ол Хемчик бажында Кара-Чода чоогу, чыткан тебе дег даштарлыг, кадыр-каскак дагларлыг, те-чүма чуртту чер-ле болгай. Кыштаавыстың дүрзү-хевир мээң сагыш-сеткилимде, угаан-бодалымда кезээ мөңгөде артып калган.

Долзат Хертековна бодунуң чугаазын философчу бодалдар-биле доозуп ор: бойдушта мындыг дүрүм-хоойлу бар. Ужар куш че-жемеиниң-даа ырак ушса, төрөөн черинге катап ээл кээр. Аңаа ажы-төлүн доруктуруп алгаш, дедир база чылыг чурттарже ужуптар.

Кижик база ындыг-дыр. Кая-даа чурттап чорзуңза, өскөн, төрөөн чериң таан эргим. Ону үргүлчү сактып чоруур сен. Кезек-кезек болгаш ооң арыг агаарын барып тынып, аржаан суунга эш-тип эмненип, кат-чимизин, чочагай тооруун амзап алырыңга, чырык черге катап төрүттүнүп келген ышкаш болур сен.

Чеди чыл чеди ай дег караңайнып эрте берген. Долзат чеди классты эки болгаш кончуг эки демдектерлиг дооскан. «Ам кайнаар баарыл?» деп айтырыг тургустунуп келген. Эш-өөрү-даа, башкылары-даа Кызылда башкы училищезинче өөренирин сүмөлээнер. 1956 чылда Долзат ол өөредилге чериниң студентизи апарган. Башкы училищезинге өөренип турда, Долзаттың амыдыралына аас-кежиктиг улуг болушкун болган. Шериг албанындан ээл келгеш, ол-ла курска, ол-ла бөлүккө Шаңгыр деп оол өөрени берген. Бажының сарыгзымаар дүгү дыдыраш, шаңгырзымаар улуг карактарлыг оол-биле таныжа берген. Удаваанда өг-бүлө тудуп, кады чурттай бергенер. Дөрт чыл карак чивеш аразында эрте хона берген. 1960 чылда, училищени дооскан соонда, аныяк өг-бүлө башкылары Барыын-Хемчик кожуунда Хөндөлөк шко-лазынче ажилдадып чорудупканнар. Школа директору Дозураш Хертекович Шавыраа аныяк специалистерни ээлдек-эвилең хүлээп алган.

1961 чылдың эгезинде Шаңгыр Бичи-ооловичини партия ажылы-нче депшидип алгаш барганнар. Ооң эгелээш, ол башкы ажылы-нче ээл келбээш, а Долзат Хертековна бүгү назынында школадан үнмээш. Ол 1960 чылдарда Кызылда күрү-нениң педагогика институтун дооскаш, төөгү башкызы апарган. Оон эгелээш, Долзат Хертековна төөгүнүн нарын, будулчак айты-рыларын өөреникчилерге тайыл-бырлап, оларга чүгле төөгүдө болган шынныг болушкуннары өөредип келген.

Ооң башкы стажы ам 49 чыл. Бай-Хаак ортумак школазынга он чыл башкылап, Кызыл-Мажалык №1 ортумак школазынга үр үеде башкылап, өөредилге эргелек-чилеп, Кызылдың №2 ортумак школазынга хөй чыл башкылап, директорлап ажилдап чораанын чугаалаарга-ла, башкының эрткен алдарлыг болгаш төлөптүг оруу ала-чайгаар тодарап, илереп кээр-дир. Кызылдың №2 ортумак шко-лазынга хөй чылдарда башкылап, директорлап ажилдааш, бодунуң ынак мергежилден чарылбайн, бо хүннерге чедир ажилын могаг-шылаг чок уламчылап турары кайгамчык.

Оон артык кайгамчык чүве: хар-назыны дөгү-даа берген турган болза, Долзат Хертековна Москваның социал ажилдакчылар болгаш социал башкылар инсти-тудун кызыл диплом-биле дооскан. Шуут кайгамчык аа! Диплом камгалаан ажилының темазы: «Аңгы-аңгы категорияның өг-бү-лелери-биле социал башкының ажылы». Бистиң үевиште эң-не нарын, эң-не чидиг айтырылгарны бирээзи.

Долзат Хертековна ышкаш чүткүлдүг, тура-соруктуг кижилерге эртем-билиг чедип алыр дээнде, назы-хар-даа моондак болбас дээрзин башкы бүзүрел-ди-биле көргүскөн-дир.

Долзат Хертековна Кызыл хоорайның социал башкылары-ның методиктиг каттыжышыкы-нын он ажыг чылдар дургузунда билдилик удуртуп турар. Оон «Урулгарны кижизидеринге эсте-тиктиг кижизидилгениң ролу» деп ажылы башкыларга аажок со-нуурганчыг болган.

Хоочун башкы кончуг хөглүг-баштак аажы-чаңгыг, ырлаар

салым-чаянныг кижик. Маңаа бир чижектен кирип көрөйн. Бай-Хаакка чурттап тургаш, өөм ээзи-биле Куулар сугга чеде берген бис. Оларда Кочетовтан ада-иези кел-ген болду. Аштанып-кемненип, амдыы чүвени-даа шимчедип пат болган бис. Хоочун дыңзый бер-ген хире, кончуг чыңге үн-биле ыр-лай-дыр:

Адар-Төштүң кырыннайдан

мен

Алдан динни адып аар мен.

Анай кара кулугурну мен

Ооң-биле солуп аар мен.

Чыңге эр үнү бир дугаар дың-нааным ол. Дыка сонуургаан мен. Кезек болганда, ол-ла ыр, ол-ла үн дыңналып келди. Хоочуну көөрүмге, ооң арнында ырлаан хевир чок олур. Ылап топтап көөрүмге, Долзат Хертековна бадырып тур ийин моң. Ол-ла олчаан! Салым-чаян чок кижик шак ынчаар черле өттүнүп шыдавас.

Ол Тыва Республиканың ал-дарлыг башкызы, ССРЭ-ниң улус өөредилгезиниң тергини, В.И. Ленинниң төрүттүнгенинден бээр 100 чыл оонга тураскааткан «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

Кууларларның ийи кыс уруг-лары база башкылар. Ол дээрге, бирээде, уруглары авазының мер-гежилдин шилип алганы ол. Ийиде, авазының уругларына салдары, ат-алдары ол хире улуг болган. Улуг уруу Людмила Шаңгыровна Тас-оол Кызылдың №12 ортумак школазының директору, а бичин уруу Лариса Шаңгыровна Куулар Кызылдың №5 ортумак школа-зында төөгү башкызы. Чеди ун-нуктарлыг, улуу Эдик Куулар Санкт-Петербургуң театр болгаш кино академиязын дооскан артист, үжү студентилер, ийизи — өөре-никчилер.

Эрткен сонгулдаларда Люд-мила-даа, Лариса-даа Тыва Рес-публиканың Улуг Хуралының Төл-лээликчилер палатазының депу-таттарынга Кызыл хоорайның №2, №42 сонгулда округтарындан сонгутканнар. Бо чүл дээрге Дол-зат Хертековнаың уругларының чон ортузунда хүндүткелдин херечилеп турар барымдаа-дыр.

Людмила уруглар садынга тургаш-ла, башкы болурун тода-радып алган хире. Маңаа бир чижектен кирип көрөйн.

Бай-Хаактың уруглар садынга улуг дүвүрээзин болган: кожуун даргазының бичини уруу Люда чит-кен. Дыштаныр шакта удуур ор-нунда чок болган. Кижизидикчи башкыларның дилевээ чери чок, бажыңыга безин четкенер. Кай-да-даа чок болган. Школада Дол-зат Хертековнаже телефоннаан-нар. Ында база чок. Долзат Хер-тековна клазынга мөгүдөп, дедир кире маңнап кээрге, Люда дүште-даа чок артыкы партада олурган. Оон эгелээш, Долзат Хертековна уруун ында-хаая школаже эдер-тип алыр апарган. Люданың башкы мергежилди шилип алырынга бо чүүлдер улуг идигни бергени чугаажок.

Күдээлери: Сергей Тас-оол — инженер, а Арсен Куулар — вертолет башкарыкчызы.

— Башкы кижиниң чоргаа-ралы чүдел, Долзат Хертековна? — деп айтырган мен.

— Башкы кижиниң чоргаа-ралы — ооң өөреникчилери болур. Мээң өөреникчилеримниң аразында кымнары чок дээр! Эм-чилер, башкылар, артистер, агрономнар, тудугчулар, сайыттар. Оларга канчап чоргаарланмас боор!

— Шын-дыр, Долзат Херте-ковна. Чоргааралыңар ам-даа үр-ле уламчылазын, башкы!

К.МАСПЫК-ООЛ.

Кызыл хоорай.

• Чаа ном

ЧЫРГАКЫДАН ИЗИ ҮНГЕН

Сөөлгү үеде бистин республиканың сураглыг чамдык кижилери төрүттүнген чериниң, төрөл чонунуң база боду каая-каая ажилдап чораанының, өг-бүлезиниң дугайында сактышкыннарны бижип, номчукчуларга таныштырып турары черле мактанчыг болгаш солун. Ол дээрге чүгө кижиниң хууда амыдырал-чуртталгазы эвес, харын Тывавыстың төөгүзүңгө база дорт хамааржыр эртинедир деп хөөредиг чокка чугаалап болур. Ындыг номнар угаадыг, чагыг-сүме-даа бооп болур. Бо сөстөрнүң бадыткалы кылдыр Тываның комсомол, партия болгаш черле хөй-ниитизиниң сураглыг ажилдакчыларының бирээзи Д.К.-Х.Ооржактың «Чыргакыдан изим үнген...» деп ному-биле таныжаалыңар.

Автор комсомол обкомунун бирги секретары, СЭКП Танды райкомунун бирги секретары, СЭКП Тыва обкомунун секретары, республиканың улусчу контроль комитетиниң даргазы, хөй чылдарда Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң, ТР-ниң Улуг Хуралының депутаты болуп ажилдап чораан. Эң сөөлүндө Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатасының Даргазынга ажилдап тургаш, халашкан. 70 харлыында пенсиялап үнген. Ынчангаш республиканың хөгжүлдөзү дээш ооң кириген салышкыны аажок улуг. Ол дугайында ооң хөй сангыг шаңналдары бадыткап турар.

«Бо номчугаш дээрге, кандыг-ла-бир солун төөгү, угаадыг-суртаал эвес, хөйну көргөн, билген кижиниң өскелерге өөредиглиг чуртталгазын бижээни-даа эвестир. Бо дээрге оолдарыма, уругдарымыга оларның салгалдарына чоок кижилериниң амыдыралын хензиг бичи-даа болза, таныштырарын бодааш, элээн-не боданып чоруп туруп бижээним дептержи-жеш-тир ийин» деп, автор номунуң эгесинде билээ. Авторнун ному төөгү, ында өөредиглиг чүлдөр бар дээрзин үстүндө база чугааладым.

Чогаалдың бир чедишкени чүл дээрге, автор бодунуң ада-иезиниң, дөргүл-төрелдериниң дугайында таныштырары-биле оолдары, уйнуктары-биле чугаалажы олурар кылдыр бижээни солун.

База бир солун чүүл болза, өг-бүлезиниң, оолдарының адазының дугайында өгнүң херээжен ээзи, аптека талазы-биле Тывада баштайгы кадрларның бирээзи Маны Оюновнаның бижээни ийи эге бар.

Оон аңгыда Дандар-оол Көк-Хунаевич Тываның улуг-улуг удур-

тукчулары С.Тока, Г.Ширшин болгаш Ш.Ооржак-биле баштай-ла танышканының дугайында сактышкыны солун. Эңылаңгыя Салчак Калбак-Херековичиниң дугайында аажок чылыг сөстөр-биле үнелеп бижээни. Номчуулуңар даан: «Бистин төрөөн Тывавыстың төөгүзүндө Тываны удуртуп чораан даргалардан Салчак Калбак-Херекович ышкаш мерген угааныг, чонзурак, бөдүүн, кижизик, ат-алдарлыг удуртукчу политик чок деп бодум билишкеним, үнелелимни дидими-биле айтыр-дыр мен...»

Ном элээн каш эгелерден тургустунган болгаш оларны номчуурга белең, эпиг, билдингир.

«Чыргакыдан изим үнген...» деп номунда автор ол чер чурттуг алдар-сураглыг кижилериниң шуут-ла аттарын чыскаай бижип кириген. Авторнун бир чедишкени болза, номда улустун аас чогаалдарындан одуругларны база сураглыг чамдык чогаалчыларның шүлүктөрүн киригени болур.

Номну каастап кылганы аажок чедишкениг. Ында фото-чуруктарны (шаандагы болгаш амгы-даа үениң) хөйну кириген. Олардан авторнун өг-бүлезиниң кежигүннерин, уйнуктарын, черле дөргүл-төрелдериниң чуруктарын көрүп болур. Номнун бирги арнында база картының сөөлгү ийи арнында Чыргакының бойдузунун фото-чуруктарын көргө, чараш-ла!

База бир эки талазы болза, амгы үеде шоолуг ажыглаттынмай турар езулуг тыва сөстөрнү база ажыглааны. Оозун бодаарга, Д.Ооржак сөске мерген, угаангыр-сагынгыр кижидир деп көрдүм.

Дандар-оол Көк-Хунаевич

биле Маны Оюновна аажок эпнайыралдыг, ажил-ишчи, чонунга хүндүткелдиг өг-бүлелиг. Уругдарының дугайында база тода бижээни. Улуг огу Дандар — дээди эртемниг юрист, ийи уруглуг, а ийиги огу Темир — сайгарлыкчы, эрге-хоойлу болгаш экономика техникумун дооскан. Ийи уруглуг, улуу Москвада өөренип турар, биче огу школачы, а хеймер огу Арат Москвада Плеханов аттыг академияны дооскан. Ийи огу Москвада школачылар. Бо оолдары интернационалчы өг-бүлелерлиг.

Шак мындыг магалыг кыргана-ача, кыргана-ава-дыр. Дыка-ла магалыг ажы-төлдүг өг-бүлө аа!

База бир солун чүүл болза, күскү ыяшты чурукка тырттыргаш, ооң будуктарында авторнун ада-иезиниң уруг-дарыы 10 оолдун, кыстың аттарын бижээни саазынарны көргүскени. Ол ышкаш Ооржактарның хамык салгалын яны-бүрү өң-биле схемалай чуруп каан.

Авторга мергежилдиг редакторлар Александр Дембирель, Эрес Ооржак, Василий Балчий-оол улуг дузаны көргүскени чугаажок. Ынчангаш сөзүгелдерин номчуурга белең, чечен мерген, а фото-чуруктар аажок чараш, оларны шилип алганы-даа черле таарымчалыг.

Бо ном, бир талазында, төрөл бөлүктөрнүң ызыгуурун дилеп тыпкаш, оларның ат-сывының схемазын тургузарына, ийиде, кыргана-ада-иезиниң кыштаг-хонаштарына тураскаал — сувурганны канчаар тургузарына үлегерчижек болуру чугаажок. Ындыг сувурганны Д.Ооржактың ада-иезиниң кыштаа — Кур-Тей деп черде 2005 чылда тургускан.

Д.К.-Х.Ооржактың бо номун мен шуут-ла салдыкпай, дораанна номчуп доостум. Ындыг чугула болгаш солун, ажыктыг номну номчукчуларга бараалгатканы дээш, Дандар-оол Көк-Хунаевич биле Маны Оюновна Ооржактарга өөрүп четтиргенивисти номчукчулар илередир ужурлуг бис. Ынчангаш ол номну тып алгаш номчурунче далажыңар.

Седен ХЕРТЕК,
журналист.

ЮБИЛЕЙИЧЕР-БИЛЕ

Бистин хүндүлүг, ынак ачавыс, кыргана-ачавыс **Өлчей-оол Чамьянович ОШКУЛУГ** апрель 12-де 60 харлаар. Ол төрөөн совхозунга анык чылдарындан эгелээш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгүжеге чедир трактористеп, комбайнерлап, бригадирлеп ажилдап чораан. Ажилдап чораан үезинде Чазактың дээди шаңналы — «Күш-ажылдың шылгаралы» орденниң, В. Ленинниң 100 харлаан юбилейи медальдың эдилекчизи, Дээди Хуралдың депутатынга, район Советиниң депутатынга каш катап сонгутуруп чораан.

Энерелдиг ачавыс, кыргана-ачавыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр кан дег кадыкшылды, өөрүшкү-маңнайны, буян-кежикти, узун назын назылаарын база бистин аравыска хөй чылдарда чурттаарын, чагыг-сөзүн берип чоруурун күзедивис.

Ачавыс, кыргана-ачавыс Хаван чылдыг кижиге, ынчангаш бүгү Тываның Хаван чылында төрүттүнген эш-өөргө кадыкшылды, аас-кежикти, өөрүшкүнү күзедивис!

Өнүң ээзинден, оолдарындан,
чуржааттарындан, уйнуктарындан.

"ТЫВАНЫҢ ИРБИЖИ"

Тыва чоннун алдарлыг оолдарының бирээзи, сураглыг чогаалчы, Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, «Тываның Ирбижи» деп даг үнер альпинист аттын бир дугаар эдилекчизи, «Россияның спортунун база күш-культуразының тергини», делегейде үш дугаар бедик даг Памир-ниң кырынче баштайгы үнген тыва экспедицияның удуртукчузу — **Маадыр-оол Бартыштанович Ховалыг** бо чылын 60 харлап турар.

Маадыр-оол Ховалыг Чөөн-Хемчик кожууннун Хорум-Даг сумузунга Хола-Хараган деп черге 1947 чылдың апрельде малчын арат, «мөгө Бартыштаан» дээр шолалыг — Бартыштаан Агбакайович база бүгү назыда поварлап ажилдап чораан Барымаа Даржаевна Ховалыгларның күш-ажылчы өг-бүлезинге төрүттүнген.

Сүт-Хөлдүн Суг-Аксы ортумак школазын дооскаш, Маадыр-оол Ховалыг Совет Армияга ыдыктыг албан-хүлээлгезин агаардан халдашкынга удур дүндүштелдир боолаар ракета камгалалының шериштеринге эрттирген.

Бодунун ажылчын намдарын ол Тываның аар үлетпүрүнүн биргизи, В.И. Ленин аттыг «Тыва даг-дүгү комбинаттың» руда казар уургайына экскаваторжу болуп ажилдап эгелээш. Күш-ажылга шудургу, эш-өөрүңгө ээлдек-эвилел, күш-культурага сундулуг, херек черге шынныг чорук дээш чаныш-сыныш чокка тулчулар, мөзү-бүдүштүг анык эрни төрөөн коллективи, удуртукчу даргалары чандыр көрбээш. Маадыр-оол Ховалыгны комбинаттың хөй чүс ажылчынныг коллективи профэвилел комитетиниң удуртукчузу албан-хүлээлгеге депшиткен. Ол аңаа бодунун ажылчын эш-өөрүнүн күш-ажылчы эрге-ажыктарын камгалап, идегелин бадыткап шыдаан-даа, идепкейлиг база билдилеге ажил-чорудулгасы

дээш Тываның база Россияның профэвилел комитеттериниң мурундан шаңнал-макталдарына удаараа ап келген. Маадыр-оол Бартыштанович Ховалыг Ак-Довуракка ажилдап турган чылдарында «Тыва даг-дүгү комбинаттың» чингине директорунун оралакчызы албан-дужаалга чедир депшип, үре-түнелдиг ажилдаан. Дараазында ол бодунун чогаалдыкчы ажил-чорудулганы үргүлчүлөп, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даргазынга сонгутуруп, чедишкенин ажилдаан.

Ол бодунун хөй-ниитичи, политиктиг туружун салбайн, Тывага шилчилгелиг үеде турган четпестерни сойгалап, «Хоозураан Тыва» деп сурагжаан номну дидими-биле парлап үндүргөш, чоннун караан шынныг чорукту эскеринге дөгүмү кылган.

Ол аалының ээзи Рада Дамбаевна-биле үш уруг, бир оолду чырык черге бодарадып, өстүрүп кижизиткен. Маадыр-оол Ховалыг 16 номнун автору. Амгы үеде Россияның Коммунисттик партиязының Тывада салбырының органы «Араттын сөзү» солуннун редактору албан-хүлээлгезин чедишкенин күүседип турар.

Хүндүлүг юбиляр Маадыр-оол Ховалыгга ажил-амыдыралына улуг чедишкениннерни, кан дег амыр-кадыкты күзевышаан, дараазында одуругларны өргүдүм. *Алдан харны харлап аары Алдан артты артааны дег. Аячаш кылдыр ажыр баскаш, Аалга кирип, олурган дег.*

Адың безин Маадыр болгаш, Алдан дөрттүң чиршин дуглаар. Ам-даа омак, ам-даа эрес. Ажыг-ишке карак кызыл.

Кудай адаа шыншыктарда Курбустуже чингениң дег, Арыг шын дээш дүжүп бербейн, Адаан кылдыр тииле, Ирбиш! Игорь ИРГИТ.

Эрзин кожууннун Бай-Даг ортумак школазын 2005 чылдың июнь 13-те доосканының дугайында **Алина Олеговна ДАВААГА** тывысқан Б № 3904493 аттестаттың читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Саң-хөө-бюджет хайгааралының федералдыг албанының Тыва Республикада девискээр эргелели Россияның Саң-хөө яамызының контрол-ревизия органнанының хоочуну Хүлер-оол Серен-Чимитович Хертекке ооң уйнуу

Саха ЕПИШИННИҢ

элекке мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮН ДЕМДЕГЛЭЭШ...

Апрель 4-те 23 шак 40 минута турда Танды кожууннун Балгазын суурунун участок эмнелгезинге бижеткеткен 40-50 харлыг үш херээжен кижини эккелген. Ийизини амы-тыны эмчилер камгалап ап шыдаваан, үшкүзү — берге байдалдыг.

Республика прокуратуразына ол дугайын апрель 5-те эртенгиниң 5 шакта дыңнаткан. Прокурорнун оралакчызы Бадма Бадмаев, криминалист прокурор Артур Монгал, Тандының прокуратура ажилдакчылары, ук кожууннун болгаш ИХЯ-ның кем-херек истелгезиниң ажилдакчылары аңаа чеде берген. Эксперт эмчилер, ыттыг кинолог база барган. Хамык истерни келген кижилер басып каапкан, дириг арткан херээжен кижиге байысаадыр хире шаг чок болган.

Ол халаптыг дүне ол херээжен улустун бирээзиниң күдээзиниң төрүттүнген хүнүн олар демдеглээн, эзирик турганнар. Арага оларга эвээш болган, ону тып алыр дээш, Механизаторлар кудумчузунда эжинге барганнар. Орукка Ак-Довурак чурттуг мартта 18-тээн С.Айдың дээр оолга таваржы бергеннер, ооң адазы хоругдалда олар, авазы ие эргезин казыткан кижиге болганы илерээш. Боду кезип чоруп турар. Ол дүне хайдынып чораан: оорланыр дээш дап бээрге, аңаа шаптыктаан, бүтпейн барган, улус үптээр дээни база күш четтирбээш. Оон демги ол эзирик херээженнерже бижеттик халдааш, оларны хөй удаа

балыглаан. Баштай каразыга турган кижини истеп туткан, ол миннип өчээш.

РФ-тиң Кеземче кодекизиниң 105 чүүлүнүн 2 кезээниң «а» пунктузу-биле — ийи болгаш оон хөй кижини өлүргени дээш — кеземче херээн Тандының прокуратуразы оттурган, ону езугаар сес чылдан чээрби чыл чедир азы бүгү назынында хосталгазын казыдып шииттирип болур. Истелге ажилдары чоруп турар.

КЫЗЫЛГА БОЛААШКЫН

Апрель 3-те Кызылдың кудумчуларына үш аткан боо даажы чаңгыланган, ол автовокзал чоогунда такси доктаамына болган. Таксистерниң бирээзи, назы четпээн ийи уругларның адазы, вокзал шөлүндө асфальтыга барып дүшкөн.

Хоорай прокуратуразы РФ-тиң КК-ниң 105 чүүлүнүн 1 кезээнде көрдүнгенин езугаар өлүрүүшкүн дээш херекти оттурган, истелгени чорудуп турар. Боду ышкаш чолаачы кижини үш метр черден адып өлүрген кем-херек үүлгедикчизи бодун дилетпээн, ол милицияга болчүкчү эдетип алган, «Вепрь» боозун туткан буруузун миннип чеде берген.

Баштайгы медээлер езугаар алырга, олар таксиге олурар кижини былаашкан болуп турар.

ТР-ниң Прокуратуразының парлалга албаны.

Кемниг үүлгедиглер

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агыг, үлетпүр килдистер — 1-17-09, 1-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9126. Чагыг 44.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.

Кызыл хоорай.

Красноармейская, 100.